

De heerlijke Staat der Kerke

**DE VISIE OP HET DUIZENDJARIG RIJK
EN DE TOEKOMST VAN HET JOODSE VOLK
BIJ WILHELMUS À BRAKEL**

W. Meijer

Doctoraalscriptie

Universiteit Utrecht
Faculteit Godgeleerdheid
Vakgroep Kerkgeschiedenis
Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme
Begeleider: dr. W.J. van Asselt
Tweede begeleider: dr. F.G.M. Broeyer

Veenendaal 2002

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
Inleiding	4
1. Opvattingen over à Brakels zienswijze	6
1.1. Over à Brakels visie op het duizendjarig rijk	6
1.2. Over à Brakels visie op het joodse volk	8
1.3. Over de bronnen van à Brakels visies	9
1.3.1. Bronnen van de Nadere Reformatie	10
1.3.2. Bronnen van W. à Brakels eschatologische visies	12
1.3.2.1. De visie op het duizendjarig rijk	12
1.3.2.2. De visie op het joodse volk	13
1.3.3. Aanwijsbare bronnen?	13
2. Het duizendjarig rijk	15
2.1. De Redelijke Godsdienst	15
2.2. Het duizendjarig rijk volgens W. à Brakel	18
2.3. Het begrip ‘chiliasme’	21
2.3.1. A-millennianisme	22
2.3.2. Post-millennianisme	22
2.3.3. Pre-millennianisme	24
2.4. Waardering van à Brakels visie op het duizendjarig rijk	25
2.4.1. Het chiliasme van à Brakels tijd	25
2.4.2. À Brakels eigen visie	26
2.5. Een evaluatie	26
3. W. à Brakels tijdgenoten over het duizendjarig rijk	28
3.1. Godefridus Udemans (1581/2-1649)	28
3.2. De Kanttekenaren	29
3.3. Jacobus Koelman (1632-1695)	30
3.4. Herman Witsius (1636-1708)	32
3.5. Friedrich Adolf Lampe (1683-1729)	33
3.6. Theodorus van der Groe (1705-1784)	34
3.7. Een evaluatie	35
4. Bronnen voor à Brakels visie op het duizendjarig rijk	37
4.1. Theodorus à Brakel (1608-1669)	37
4.2. Jacobus Koelman (1632-1695)	38
4.3. Johann Heinrich Alsted (1588-1638)	39
4.4. À Brakels visie op de Schrift	41
4.4.1. De Schriftvisie van W. à Brakel	42
4.4.2. Een interne bron?	43
4.5. Het coccejanisme	44
4.6. Een evaluatie	46

5. De toekomst van het joodse volk	47
5.1. De plaats van de visie op het joodse volk	47
5.2. De toekomst van de joden volgens W. à Brakel	48
5.3. W. à Brakels tijdgenoten over het joodse volk in de eindtijd	52
5.4. Mogelijke bronnen voor de visie op de toekomst van de joden	54
5.5. Een evaluatie	57
 Suggesties voor verder onderzoek	 59
 Bronnen en literatuur	 61
 Samenvatting	 64

Inleiding

À Brakels hoofdwerk verscheen in 1700 onder de titel van Λογική Λατρεία, dat is Redelijke Godsdienst. (...) Het zeer lijvige, doch eenvoudige en overzichtelijke werk telt drie delen. (...) Het derde deel bespreekt de verschillende gestalten van het genadeverbond in de geschiedenis en loopt uit op een verklaring van Openbaringen. Hierin gaf hij uitdrukking aan zijn verwachting van een duizendjarig rijk, door Christus uit de hemel bestuurd¹.

Met dit citaat uit het artikel over Wilhelmus à Brakel van D.Nauta in het Biografisch Lexicon is het onderzoeksgebied aangegeven van deze scriptie: de visie van Wilh. à Brakel op de eschatologie, toegespitst op het duizendjarig rijk met als subthema zijn visie op Israël.

Tevens laat dit citaat ook al direct twee dingen duidelijk naar voren komen met betrekking tot dit onderzoek. Allereerst wordt er door Nauta over het derde deel van à Brakels hoofdwerk uitdrukkelijk à Brakels ‘verwachting van een duizendjarig rijk’ genoemd, zoals die naar voren komt in de verklaring van het bijbelboek Openbaringen. Kennelijk is dit onderwerp voor Nauta de spits of het meest opmerkelijke van dit derde deel, daar hij voor de rest niets inhoudelijks uit dit deel van à Brakels werk noemt.

Ten tweede blijkt, dat er in een Lexicon als bovengenoemd drie volle bladzijden gewijd worden aan de persoon van Wilhelmus à Brakel en zijn werk, waarbij er veel aandacht is voor zijn geloofsopvatting (éénderde deel van het artikel), maar de inhoud van het derde deel van zijn Redelijke Godsdienst wordt in maar twee zinnen gekenschetst. Dit typeert het onderzoek over en de aandacht voor dit deel van à Brakels werk.

Er is over het algemeen genomen veel aandacht voor de eerste twee delen van zijn Redelijke Godsdienst, waar het vooral de leer van de roeping, rechtvaardigmaking, wedergeboorte en de zekerheid van het geloof betreft. Over het derde deel is er daarentegen weinig gepubliceerd. Pas in de laatste decennia van de twintigste eeuw is er meer aandacht gekomen voor de eschatologie binnen de Nadere Reformatie en die van à Brakel in het bijzonder. Vandaar dat ik als eerste helder wil krijgen in hoeverre er op dit gebied onderzoek is gedaan en welke resultaten daaruit zijn voortgevloeid. Hierbij zal het werk van J. van den Berg, T. Bienen, J. van Genderen, C. Graafland, C.J. Meeuse en E.G.E van der Wall een grote rol spelen. Bij de behandeling van deze onderzoeken deel ik ze in chronologische volgorde in naar jaar van uitgave van hun artikelen. Tevens zal aan het einde van dit eerste deel van mijn onderzoek een afgebakende probleemstelling gegeven worden, die voortkomt uit de verschillende onderzoeksresultaten van bovengenoemde auteurs.

Ik heb bij dit onderzoek niet de pretentie om een complete levensbeschrijving van Wilh. à Brakel te geven. Dit zou ten koste gaan van de aandacht die ik zou kunnen schenken aan de probleemstelling zelf. Vandaar dat ik verwijs naar werken van F.J. Los, W. Fieret en J. van Genderen, die goede biografieën over hem geschreven hebben². Waar dat echter nodig is, zullen er wel biografische gegevens over hem vermeld worden en uit de context zal dan ook duidelijk zijn dat deze gegevens relevant zijn.

In dit onderzoek werk ik volgens het concentrisch of trechter-model. Dat wil zeggen, dat ik allereerst het onderzoeksveld aftast in de al genoemde secundaire literatuur en daarna de kringen naar het onderwerp kleiner maak, zoals hieronder beschreven, om uiteindelijk in een subthema van het onderwerp te eindigen en een conclusie te trekken.

¹ D. Nauta, ‘Wilhelmus à Brakel’, in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Kampen 1998, dl.4, 49.

² Zie: F.J. Los, *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892; herdruk ingeleid door W. van ’t Spijker, Leiden 1991. – J. van Genderen, ‘Wilhelmus à Brakel’, in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, ’s-Gravenhage 1986, 165-191. – W. Fieret, A. Ros, *Th. à Brakel, Wilh. à Brakel en S. Nevius*, Houten 1988.

Vandaar dat nadat de secundaire literatuur is onderzocht, de volgende stap is om à Brakel binnen zijn tijd ten aanzien van dit onderwerp te situeren. Daarbij moet geprobeerd worden om de aanleiding van het schrijven van dit apocalyptisch commentaar helder voor ogen te krijgen; tevens om dit commentaar te plaatsen binnen die tijd; te kijken naar het genre van dit deel van zijn werk, de indeling daarvan en tenslotte zijn visie op het duizendjarig rijk. Hierbij is het van belang om duidelijkheid te creëren over de vraag, tot welke stroming à Brakel met zijn toekomstvisie behoort.

De volgende stap in mijn onderzoek zal zijn om te zien hoe de verhouding van à Brakel is ten opzichte van zijn tijdgenoten. De vragen die dan waarschijnlijk een belangrijke rol zullen spelen zijn: is het bespreken door à Brakel van dit eschatologisch aspect van het duizendjarige rijk uniek binnen de Nadere Reformatie of is binnen deze stroming veel meer over dit onderwerp geschreven?; welke (nuance)verschillen zijn er tussen de visies van de Nadere Reformatoren op dit onderwerp?; en met name ook de vraag: zijn zij de eersten geweest, die op deze wijze tegen dit deel van eschatologie aangekeken hebben of zijn er bronnen aan te wijzen? Vooral deze laatste vraag zal ik ook sterk betrekken op à Brakels visie op het duizendjarig rijk en aangezien hij in de Redelijke Godsdienst nauwelijks bronnen vermeldt, zal de behandeling van deze vraag zeer zorgvuldig moeten plaatsvinden.

Het laatste deel van dit onderzoek betreft de toespitsing vanuit de visie op het duizendjarig rijk op à Brakels gedachten over de toekomst van Israël. Aangezien zijn visie op Israël voortvloeit uit en een onderdeel vormt van zijn visie op het duizendjarig rijk, wordt het ook in dit onderzoek als subthema in het laatste stadium van dit onderzoek behandeld. Hierbij zal ik allereerst zijn eigen visie duidelijk proberen weer te geven en de verhouding daarvan ten opzichte van het duizendjarig rijk. Ten tweede zullen de uitkomsten daarvan vergeleken worden met de onderzoeksresultaten uit de secundaire literatuur en de visies van à Brakels tijdgenoten. Daarna zal ook hier weer de vraag zijn of à Brakel uniek is met zijn zienswijze en of hij eventuele bronnen hiervoor gebruikt kan hebben. Met name in dit deel van het onderzoek is het van belang om ook naast de theologische lading van zijn visie te kijken naar de politieke en sociale dimensies van zijn tijd met betrekking tot dit aspect van de eschatologie.

Tenslotte wordt het antwoord op de vraagstellingen gegeven en de resultaten van de verschillende onderdelen van dit onderzoek geëvalueerd tegen de achtergrond van de onderzoeksresultaten uit de secundaire literatuur.

1. Opvattingen over à Brakels zienswijze

In de Inleiding heb ik al aangegeven, dat ik allereerst de stand van zaken wil weergeven op het onderzoeksveld. Om deze stand van zaken op een logische wijze te behandelen heb ik er voor gekozen de secundaire literatuur te onderzoeken en weer te geven naar jaar van uitgave, zodat de verschillende visies eenvoudiger met elkaar te vergelijken zijn en er een eventuele lijn in het onderzoeksveld te ontdekken valt.

1.1. Over à Brakels visie op het duizendjarig rijk

Zo hoort Wilhelmus à Brakel met recht thuis bij de “oude schrijvers” met een chiliastische visie! (T. Brienen)³

Men moet W. à Brakel niet zonder meer bij de chiliasten indelen. (J. van Genderen)⁴

Hij is beslist geen chiliast. (W. van 't Spijker)⁵

Wanneer ik de verschillende opvattingen over dit onderwerp helder voor ogen wil schetsen, kan ik niet om het werk van C.J. Meeuse heen, van wie er in 1990 een boek verscheen onder de titel *De toekomstverwachting van de Nader Reformatie in het licht van haar tijd*. Dit werk omvat een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chiliasme en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman. Ook om helder te krijgen hoe de visie van à Brakel in het verleden gewaardeerd is, blijkt dit boek zeer waardevol⁶.

Door de studie van Meeuse is gebleken, dat het onderzoek naar het chiliasme binnen het gereformeerd protestantisme begonnen is aan het begin van de twintigste eeuw. In 1903 zag een werk van H. Hoekstra het licht, waarin deze stelde dat Wilhelmus à Brakel samen met Hermanus Witsius en Johannes à Marck gerekend moeten worden tot de ‘gematigde chiliasten’⁷. Dertig jaar later stelde K. Dijk in één van zijn werken, dat à Brakel met enige andere gereformeerden tot de chiliasten van de zeventiende eeuw behoorde⁸. In datzelfde jaar stelde echter J.J. van der Schuit, dat als we over ‘chiliasme’ bij à Brakel en tijdgenoten spreken, we dit met enige terughoudendheid moeten doen. Hij benadrukte dat hun chiliasme een zeer gematigd karakter droeg⁹. Echter naast deze drie opvattingen is er aan het begin van de twintigste eeuw verder geen diepgaand onderzoek naar dit onderwerp gedaan.

Met name de laatste twintig jaar van de twintigste eeuw zijn er een aantal werken c.q. artikelen verschenen, die nader op deze thematiek ingaan. De eerste, die hier genoemd dient te worden, is T. Brienen, die meerdere malen over dit onderwerp schreef. In 1980 verscheen van hem *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, waarin hij drie visies onderscheidt voor wat

³ T. Brienen, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, verschenen in de serie: *Verkenning en Bezinning*, 14/1 (1980), Kampen, 10.

⁴ Van Genderen, *W. à Brakel*, 178.

⁵ W. van 't Spijker, ‘Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme’, in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 288.

⁶ C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, Kampen 1990. Dit boek is een bewerkte doctoraalscriptie van de auteur uit 1982. Met name in deze fase van mijn onderzoek is het eerste hoofdstuk van belang; hierin geeft Meeuse een overzicht van de verschillende opvattingen over het chiliasme in de zeventiende eeuw. Aangezien mijn onderzoek alleen à Brakel betreft, verwijs ik voor een uitgebreidere verhandeling over deze materie naar deze studie.

⁷ Zie Meeuse, *De toekomstverwachting*, 11; uit: H. Hoekstra, *Bijdrage tot de kennis en de beoordeling van het Chiliasme*, Kampen 1903.

⁸ Zie Meeuse, *De toekomstverwachting*, 12; uit: K. Dijk, *Het rijk der duizend jaren*, Kampen 1933.

⁹ Zie Meeuse, *De toekomstverwachting*, 12; uit: Prof. J.J. v.d. Schuit e.a., *Rapport over de leer van A.M. Berkhoff betreffende het duizendjarig rijk en de tweeërlei opstanding*, Kampen 1933.

betreft de houding tegenover de Joden. Hij ziet binnen de Nadere Reformatie een chiliastische, een polemische en een irenische visie. W. à Brakel schaart hij samen met personen als Koelman, Witsius en Van der Groe onder de ‘oude schrijvers’ die het chiliastische standpunt aanhangen. Dit doet Brienens op grond van het feit dat à Brakel een massale bekering van de Joden verwachtte en meende dat deze plaats zou vinden aan het begin van een glorieus tijd voor de kerk, die à Brakel het duizendjarig rijk noemde. Ook al stelt Brienens duidelijk dat er volgens à Brakel geen sprake van een lichamelijke wederkomst aan het begin van dit duizendjarig rijk en er geen lichamen heersen van Christus zal zijn tijdens dat rijk hier op aarde, toch trekt hij de conclusie, dat à Brakel “met recht thuis hoort bij de ‘oude schrijvers’ met een chiliastische visie”¹⁰.

Een jaar later schrijft Brienens weer over dit onderwerp in het *Documentatieblad Nadere Reformatie*. Hierin wordt à Brakel echter in de marge genoemd, maar lijkt het er wel op, dat hij voorzichtiger is met een mening te geven over de visie van à Brakel. Brienens heeft het nu over ‘chiliastische gedachten’ bij à Brakel en anderen. Hij merkt verder op, dat er nuance verschillen zijn tussen de verschillende theologen, maar dat ‘het chiliastische erin onmiskenbaar is’¹¹.

In dat zelfde jaar, 1981, verscheen een brochure onder de titel *Het Chilasme van Reformatie tot Réveil* van C.A. Tukker¹². Hierin wordt ook enige aandacht geschonken aan de persoon en werk van W. à Brakel. Tukker schaart à Brakel ook onder het chilasme, maar wel met de aantekening dat à Brakel elke verdenking van prechilasme van de hand heeft gewezen. Verder merkt Tukker op, dat we het chilasme van à Brakel moeten lezen tegen de achtergrond van een strakke beteugeling van de kerk door de overheid. Hierdoor was Brakels vriend Jacobus Koelman afgezet als predikant¹³. Verderop in dit onderzoek zullen we bezien of dit meegespeeld heeft en een aanleiding voor à Brakel is geweest in zake zijn visie op het duizendjarig rijk.

Ook J. van Genderen wil de vraag of à Brakel een chiliast was niet ontwijken en probeert daarom in zijn beschrijving van Wilhelmus à Brakel een antwoord te geven op deze vraag. Volgens Van Genderen hangt het er van af, wat men onder chilasme verstaat. Men moet er volgens hem genuanceerd over spreken. Omdat à Brakel het een te aardse gedachte vond, dat Christus persoonlijk op aarde zou komen om hier duizend jaar lichamen en zichtbaar te heersen en à Brakel zodoende een tweërlei wederkomst en een tweërlei opstanding van Christus loochende, moeten we volgens Van Genderen hem niet zonder meer bij de chiliasten indelen¹⁴. Hij stelt daarom voor om bij à Brakel (en anderen) te spreken van partieel chilasme of schijnbaar chilasme¹⁵.

Voor de derde maal tijdens deze verkenning komen we een artikel van T. Brienens tegen, waarin hij zich uitlaat over à Brakels visie¹⁶. En hier blijkt heel duidelijk dat er door de jaren heen een verschuiving van interpretatie mogelijk is. In navolging van Van Genderen, die hij uitgebreid citeert, spreekt Brienens zich niet meer op dezelfde manier uit als in 1980 en, in mindere mate, 1981. Hij schrijft nu (1993) dat er bij enkele theologen van de Nadere Reformatie ‘enige chiliastische tendensen of brokstukken’ te vinden zijn. Hij wil daarom niet (meer) spreken over volle chiliasten, maar over gematigde, min of meer chiliasten¹⁷.

¹⁰ Brienens, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, 9-10.

¹¹ T. Brienens, ‘De Joden in de visie van de Nadere Reformatie’, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* (voortaan: DNR), 5/4 (1981), Rotterdam.

¹² C.A. Tukker, *Het Chilasme van Reformatie tot Réveil*, Apeldoorn 1981.

¹³ Tukker, *Het Chilasme*, 25-26.

¹⁴ Van Genderen, *W. à Brakel*, 177-178.

¹⁵ Van Genderen, *W. à Brakel*, 190, noot 16.

¹⁶ T. Brienens, ‘Eschatologie’, in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nader Reformatie*, Zoetermeer, 1993.

¹⁷ Brienens, *Eschatologie*, 294-295.

Tot slot moet ik hier nog het in 1999 uitgekomen boek onder redactie van W van 't Spijker noemen; *Eschatologie*. In verschillende artikelen komt de zienswijze van à Brakel ter sprake. Echter, juist dit recente werk laat onmiskenbaar zien, dat er veel onduidelijkheid is over de interpretatie van à Brakels visie. De ene keer wordt hij postmillennialist genoemd (B.Wentsel)¹⁸, daarna wordt het begrip 'chiliasme' in heel ruime zin gebruikt (W. Balke)¹⁹, dan weer wordt hij chiliast genoemd, zij het zeer gematigd (weer Balke)²⁰, terwijl tot slot Van 't Spijker zelf zegt, dat à Brakel 'beslist geen chiliast is', omdat hij zich distantieert van de 'duizendjarigen'. Men kan hoogstens van schijnbaar of partieel chiliasme spreken²¹.

Wanneer ik het voorgaande kort inventariseer, zijn de meningen over à Brakels visie redelijk verdeeld. Daarbij moet wel opgemerkt worden, dat dit niet betekent, dat men à Brakel niet goed leest, maar wel dat men zijn visie verschillend geclassificeerd heeft. Kort gezegd wordt hij chiliast (Dijk, Brienens '80, Tukker), gematigd chiliast (Hoekstra, v.d. Schuit, Brienens '93) en partieel of schijnbaar chiliast (v. Genderen, v. 't Spijker) genoemd. Dat à Brakel 'iets heeft' met het chiliasme, is duidelijk. Het geheel overziende komt alleen de vraag op, in hoeverre er sprake is van chiliasme of chiliastische tendensen.

Verder werden er in de marge reeds een aantal tijdgenoten van à Brakel genoemd, die zijn visie op het duizendjarig rijk deelden of zich op een bepaalde manier van hem onderscheidden. Verderop in dit onderzoek zal er daarom nader op ingegaan moeten worden in hoeverre er overeenkomsten en verschillen zijn tussen de verschillende vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.

Gezien de verscheidenheid van interpretaties van à Brakels visie die door bovenstaande analyse is gebleken, zal ik in hoofdstuk 2 allereerst de visie van à Brakel helder weergeven en proberen te achterhalen wat de aanleiding is geweest van het schrijven van dit apocalyptisch commentaar, waarin zijn visie op het duizendjarig rijk is verwoord. Daarna zullen de verschillende stromingen uiteengezet worden, die er te onderscheiden zijn bij het spreken over het duizendjarig rijk en een verantwoorde afweging maken over de vraag tot welke stroming Wilhelmus à Brakel precies behoort. Daarna zal er in het derde hoofdstuk aandacht geschonken worden aan de verhouding van à Brakel tot zijn tijdgenoten.

1.2. Over à Brakels visie op het joodse volk

Brakel geloofde stellig in de bekering van het joodse volk als natie en ook in de terugkeer van het volk uit alle delen van de wereld naar Israël. (W. van 't Spijker)²²

Beknoper weergeven is eigenlijk niet mogelijk, als het er om gaat de visie op de Joden van à Brakel te vertolken. Over het algemeen gesproken is men het over de visie van à Brakel op het joodse volk ook veel meer eens dan over de classificatie van zijn visie op het duizendjarig rijk. In deze paragraaf wil ik dan ook niet te diep ingaan op à Brakels eigen visie op de Joden; dit zal in het laatste hoofdstuk van het onderzoek uitgebreid aan de orde komen. Daarom beperk ik mij hier tot een kort overzicht zoals die te vinden is bij degene, die zich het meest met deze materie heeft beziggehouden: T. Brienens²³.

¹⁸ B. Wentsel, 'Evangelicalen', in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 487.

¹⁹ W. Balke, 'Het duizendjarig rijk', in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 539.

²⁰ Balke, *Duizendjarig rijk*, 541.

²¹ Van 't Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 288.

²² Van 't Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 284.

²³ Hierbij wil ik wel opmerken, dat T. Brienens (*Eschatologie*) in zijn vertolking van de visie van à Brakel niet afwijkt van andere weergaven, zoals die van C.A. Tukker (*Het Chiliasme*) en W. van 't Spijker (*Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*).

Allereerst ziet à Brakel volgens Brienens bij Israël de fase van de verharding en de afwijzing van Jezus als de Messias. Na het ingaan van de volheid van de heidenen zal deze fase voorbij zijn en zal er een bekering onder Israël als natie plaatsvinden, doordat de heidenen hen jaloers gemaakt hebben. Deze omkeer van het volk Israël zal nog meer zegen brengen voor de heidenen dan de val daarvoor was geweest. Die grote zegen betekent dan een glorie-tijd voor de kerk: deze periode wordt door à Brakel het duizendjarig rijk genoemd. En ook al zal hij deze periode zelf niet meer meemaken, die tijd zal zeker komen. De Joden zullen weer in Kanaän wonen, maar de tempel zal niet herbouwd worden en ook de godsdienstige cultus zal niet hersteld worden. Het land zal zeer vruchtbaar zijn en de inwoners zullen bijzonder godzalig leven. Een persoonlijke neerdaling uit de hemel van Christus naar zijn menselijke natuur moeten we echter niet verwachten aan het begin van deze duizend jaren. Tot slot roept à Brakel op om op een christelijke wijze met dit volk om te gaan, dit doet hij met aanhaling van een veelheid van teksten uit het Oude Testament. Dit hield voor à Brakel in dat de onveranderlijkheid van Gods verbond bestudeerd moet worden; de joodse natie niet veracht mag worden; men medelijden moet hebben met de huidige staat van de Joden; men heeft te bidden voor haar bekering en door een heilige levenswandel te tonen, dat men wandelt in de voetstappen van hun vader Abraham en hen zo voor Christus te winnen²⁴.

Binnen het onderzoeksveld naar de Nadere Reformatie zijn er in het geheel geen kritische geluiden te horen ten aanzien van deze zienswijze op Israël. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de gebeurtenissen in de vorige eeuw: de holocaust en de daadwerkelijke terugkeer van het joodse volk naar Palestina en de oprichting van de staat Israël. Desondanks zijn er ook rond deze visie nog wel vragen te stellen. Vandaar ook dat ik in het laatste hoofdstuk eerst een uitgebreidere weergave zal geven, vanuit de *Redelijke Godsdienst* zelf, over à Brakels visie op Israël. En ook al is er eensluidendheid over deze visie in de secundaire literatuur, waar nog wel onduidelijkheid over bestaat, is de verhouding tussen à Brakels visie op het duizendjarig rijk en zijn visie op Israël. Tussen de regels door lijkt het er bij Brienens en de andere genoemde auteurs er op, dat de visie op het duizendjarig rijk voortvloeit uit de visie op het joodse volk, maar het is de vraag of dit zo is. J. van den Berg bijvoorbeeld wijkt hiervan duidelijk af. Deze schrijft dat de Voetiaan à Brakel de verwachte gebeurtenissen voor het volk van Israël als onderdeel van het duizendjarig rijk ziet. Hij heeft het dan ook niet over verschillen van visie op de Joden, maar over verschillen met betrekking tot de leer van het duizendjarig rijk²⁵. De vraag die hieruit volgt is: is de visie op het duizendjarig rijk nu een gevolg van de visie op Israël, of vormt de visie op het joodse volk een onderdeel van de visie op het duizendjarig rijk, of kunnen we zelfs stellen dat de visie op de Joden voortvloeit uit de visie op het duizendjarig rijk.

In het laatste hoofdstuk zal ik hierop nader ingaan, nadat ik à Brakels visie op het joodse volk heb weergegeven, om tenslotte deze visie te vergelijken met andere opvattingen van vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.

1.3. Over de bronnen van à Brakels visies

De vraag klemmt, hoe à Brakel en anderen met hem aan deze eigenaardige visie op Israël zijn gekomen. (T. Brienens)²⁶

De vraag naar de bronnen van à Brakels visie op Israël, alsmede die van zijn opvatting over het duizendjarig rijk is op grond van harde feiten niet zo eenvoudig te beantwoorden.

²⁴ Brienens, *Eschatologie*, 291-292.

²⁵ J. van den Berg, 'Eschatological expectations concerning the conversion of the Jews in the Netherlands during the seventeenth century', in: P.Toon (red.), *Puritan Eschatology*, Cambridge 1970, 148.

²⁶ T. Brienens, *Wilhelmus à Brakel en zijn visie op Israël(SSNR)*, Gouda 1998, 18.

Allereerst moet er opgemerkt worden, dat er, voor zover ik weet, drie maal iemand is geweest die zich met betrekking tot à Brakel uitgesproken heeft over de ‘bronnen voor zijn beide genoemde visies’. Dit zijn C.A. Tukker in zijn *Het Chiliasme van Reformatie tot Réveil*²⁷; T. Brien en in een referaat over ‘*Wilhelmus à Brakel en zijn visie op Israël*’²⁸ en W. van ’t Spijker in het boek *Eschatologie*²⁹ geweest. Voor het overige is er wel meer geschreven over ‘bronnen’ van de toekomstverwachting, echter niet specifiek met betrekking tot à Brakel, maar ten aanzien van het geheel van de Nadere Reformatie. Vandaar dat ik hieronder in eerste instantie een overzicht geef van de voorgestelde bronnen van de toekomstverwachting binnen de Nadere Reformatie in het algemeen, om daarna in een tweede subparagraaf de drie meningen over expliciet de bronnen van à Brakels visies te behandelen. Ook voor deze paragrafen geldt weer, dat ik inga op studies uit de laatste twintig jaar, omdat er eerder nauwelijks hierover geschreven is.

1.3.1. Bronnen van de Nadere Reformatie

De eerste, die een hernieuwde aanzet gegeven heeft tot een ‘bronnentheorie’ ten aanzien van de toekomstverwachting binnen de Nadere Reformatie, is C. Graafland geweest in 1979³⁰. Ik schrijf: ‘hernieuwd’, omdat Graafland in zijn artikel aangeeft, dat er in het (verre) verleden al meer over geschreven is, maar dat het in later stadium weer meer buiten het gezichtsveld is geraakt³¹. Tevens geeft Graafland aan, dat hij op dat moment in een stadium van onderzoek verkeert, welke een uitvoerig en diepgaand onderzoek (nog) niet toelaat, maar wil met dit artikel een aanzet geven en enkele hoofdlijnen trekken³².

Als belangrijkste bron voor de visie van de nadere reformatoren op de eschatologie en de chiliastische kleur van deze visie noemt Graafland het Puritanisme. In het genoemde artikel laat hij heel duidelijk zien, dat er binnen het Puritanisme een sterke toekomstverwachting was, waarin chiliastische trekken te vinden zijn. Daarbij merkt hij wel direct op dat er een scala van chiliastische opvattingen zijn en we dus niet zonder voorbehoud over hét chiliasme kunnen spreken³³. Wanneer hij over het verband tussen de puriteinen en de nadere reformatoren spreekt, dan schrijft hij, dat we beter over parallellen met het Puritanisme kunnen spreken dan over invloed. Toch geeft Graafland een paar voorbeelden, die op een directe invloed vanuit Engeland en Schotland duiden. Ten eerste noemt hij de Engelse vluchtelingengemeenten in met name Amsterdam en Leiden. Als tweede worden J.Archer en Th. Goodwin genoemd, die in Arnhem een gemeente hebben gesticht en aldaar hun chiliastische ideeën hebben verkondigd. Verder wijst Graafland ook op de door Koelman vertaalde Engelse werken van o.a. de hierboven genoemde Goodwin³⁴.

Graafland gaat in dit artikel iets dieper in op de toekomstverwachting bij Udemans, Witsius en Koelman en ziet dan in het Schriftgebruik een hele duidelijk parallel tussen de puriteinen en met name Koelman. Zoals in het Puritanisme de apocalyptische delen uit de Schrift betrokken werden op het heden en de nabije toekomst van hun eigen leefwereld, zo

²⁷ Tukker, *Het Chiliasme*, 27.

²⁸ Dit referaat heeft T. Brien en gehouden voor de Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR) op 12 december 1998 te Gouda. De lezingen voor deze stichting worden ook altijd op schrift gesteld en uitgegeven, vandaar dat ik er voor mijn onderzoek gebruik van kon maken.

²⁹ Van ’t Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 288.

³⁰ C. Graafland, ‘De Toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie’, in: *DNR*, 3/3 (1979), Rotterdam, 65-95.

³¹ In een voetnoot geeft Graafland aan, dat H. Heppe reeds in 1879 zich in deze richting heeft uitgelaten, maar dat door publicaties van onder meer W. Goeters (1911) en S. van der Linde (1976) deze lijn uit het zicht is geraakt.

³² Graafland, *Puriteinen*, 65-66.

³³ Graafland, *Puriteinen*, 73.

³⁴ Graafland, *Puriteinen*, 76.

wil ook Koelman van geen vergeestelijking van het bijbelboek Openbaringen weten, maar dacht hij concreet-chiliasisch³⁵. Tenslotte moet hier gezegd worden, dat Graafland ook bij Koelman een zekere invloed onderkent van Coccejus, al moet deze invloed niet overschat worden, omdat Coccejus zelf het chiliasme afgewezen heeft³⁶.

Zoals in het vervolg zal blijken is het niet voor niets dat ik genoemd artikel hier enigszins uitgebreid heb behandeld, omdat Graaflands drieslag (invloed van het Puritanisme, Schriftgebruik en Coccejus) in de latere studies geheel of gedeeltelijk terugkomen. Dit zien we namelijk direct het jaar erna gebeuren in het al eerder genoemde werk van T. Bienen, die twee van de drie bronnen ook aanwijst. Bienen ziet naast de door Graafland geopperde invloed van het Puritanisme en van Coccejus³⁷, als derde invloed niet het Schriftgebruik, maar de gereformeerde scholastiek. Volgens Bienen betekent 'de scholastiek' het aanwenden van een vergaande ontleedkunde'. Deze scholastieke methode werkte in op de Schriftbeschouwing en het Schriftgebruik van de nadere reformatoren en werd tevens door hen toegepast op de heilsgeschiedenis en op de kerkgeschiedenis. Door het aanbrengen van allerlei distincties meende men de zaak, waarover het ging, onder beheersing te krijgen. Zodoende ging men in de heils- en kerkgeschiedenis op den duur een volgorde van een aantal fasen aanbrengen en het spreken van de Schrift in deze fasen inpassen. Dit laatste werd een goede voedingsbodem voor chiliasische gedachten. Bienen stelt, dat 'juist naarmate de beweging van de Nadere Reformatie voortschreed en de invloed van de scholastiek via Gisbertus Voetius sterker werd onder de "oude schrijvers", chiliasische gedachten meer voet aan de grond kregen in de werken van de Nadere Reformatie'³⁸. Uiteindelijk komen deze drie invloeden toch geheel overeen met de visie van Graafland, zij het, dat Bienen hier de grond van het specifieke Schriftgebruik van de nadere reformatoren geeft, namelijk de gereformeerde scholastiek.

C.J. Meeuse heeft zich in zijn werk niet expliciet uitgesproken over bronnen voor de visie van de Nadere Reformatie op de eschatologie. Wel noemt hij enkele omstandigheden die bepalend geweest kunnen zijn voor hun apocalyptische opvattingen. Als eerste stelt hij dat er veel vluchtelingenpredikanten uit Engeland, maar ook uit Frankrijk in ons land verbleven, wier werken hier vertaald, gedrukt en gelezen werden³⁹. Een andere invloed is volgens Meeuse het rampjaar 1672 geweest, waardoor men de profetieën weer is gaan onderzoeken en men ging hopen op een reformatie in het duistere Nederland. Hij plaatst daarbij echter wel de kanttekening, dat we deze hoopvolle verwachting voor de toekomst niet alleen mogen herleiden op de gebeurtenissen rond dit rampjaar⁴⁰. Het is echter wel opmerkelijk dat ook E.G.E. van der Wall zich in deze richting heeft uitgelaten, als zij stelt dat het chiliasme in de zeventiende eeuw wellicht een grote aantrekkingskracht had, doordat hierdoor de eigen tijd verstaan kon worden. Er was een dringende behoefte om de crisis die men beleefde te verklaren en dit was mogelijk door de toevlucht te nemen tot de idee dat de laatste dagen van de wereld aangebroken waren en dat de komst van Christus' glorieuze rijk op aarde nabij was. Bijbelteksten aangaande het wereldeinde werden geprojecteerd op de werkelijkheid en deze Schriftcitaten bevestigden alleen maar het beeld dat men daarvan had als zijnde tekenen van de eindtijd. Voor deze chiliasische stroming gold: hoe ellendiger de 'tekenen', des te hoopvoller de chiliast gestemd raakte. Op deze manier verschaftte het chiliasme een kader van zingeving met betrekking tot de eigen tijd⁴¹. Naast de bovengenoemde twee invloeden grijpt Meeuse in een opsomming van andere mogelijke bronnen terug op de reeds in deze paragraaf

³⁵ Graafland, *Puriteinen*, vergelijk 75 met 83

³⁶ Graafland, *Puriteinen*, 84.

³⁷ Bienen, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, 13.

³⁸ Bienen, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, 14.

³⁹ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 43.

⁴⁰ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 47.

⁴¹ E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*, Leiden 1987, 2-3.

beschreven voorstellen van Graafland en Brienens, waarbij het voor hem nog wel de vraag blijft, hoe groot de invloed van Coccejus, maar ook die van Jean de Labadie op de toekomstverwachting is geweest⁴².

In 1993 doet T. Brienens nogmaals een poging om de bronnen van de nadere reformatorische toekomstverwachting te traceren. In een inleidende opmerking geeft hij aan, dat het 'moeilijk blijft en een opgave van nader onderzoek de precieze aanduiding te vinden voor de toekomstverwachtingen rondom Israël en het Joodse volk binnen de Nadere Reformatie!'⁴³ Toch wil hij in dit artikel 'op zijn minst' twee antwoorden op de vraag naar de bronnen geven. Ten eerste noemt hij weer hun Schriftgebruik. De nadere reformatoren zagen in de geschiedenis van hun tijd iets van de vervulling van de bijbelse beloften aangaande de toekomst. Wat er gebeuren gaat, wordt concreet vanuit de Bijbel geduid, waarbij de totale vervulling en onthulling van Gods beloften spoedig verwacht werd. Als tweede bron noemt hij ook hier de grote invloed van de Puriteinen, die met name tot uitdrukking kwam door de veelvuldig in het Nederlands vertaalde werken van hen⁴⁴.

Tot slot wil ik hier het werk van W.J. op 't Hof noemen, die over de internationale invloed van de puriteinen heeft geschreven. Wanneer hij de invloed in de Nederlanden beschrijft, dan wordt daar direct al de Nadere Reformatie genoemd. Op 't Hof stelt zelfs: 'Als er één historisch fenomeen in de zeventiende-eeuwse Nederlanden met het puritanisme vergroeid (!) is, dan de Nadere Reformatie'. Naar alle waarschijnlijkheid is de term 'Nadere Reformatie' ook de vertaling van het puriteinse begrip 'further reformation'⁴⁵. Gezien de titel van het boek hoeft het verder geen uitleg dat deze studie geen andere invloeden op de toekomstverwachting van de nadere reformatoren noemt dan alleen het Puritanisme.

1.3.2. Bronnen van W. à Brakels eschatologische visies

Naar eventueel bronnengebruik door specifiek à Brakel is nog niet zoveel onderzoek gedaan. Zoals aan het begin van paragraaf 1.3. vermeld staat, is er hierover maar driemaal geschreven. Binnen deze drie is er echter weer onderscheid te maken, daar C.A. Tukker en T. Brienens bronnen trachten aan te wijzen voor à Brakels visie op het joodse volk en daarnaast W. van 't Spijker het specifiek heeft over de bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk. In het verdere onderzoek naar eventuele bronnen van à Brakels visies is het dan ook belangrijk om dit onderscheid vast te houden. Het kan immers zo zijn dat à Brakel voor de ene visie wel iets of iemand nagevolgd is, terwijl dat met betrekking tot de andere visie niet het geval hoeft te zijn.

1.3.2.1. De visie op het duizendjarig rijk

In het lijvige werk over de *Eschatologie* (1999) noemt W. van 't Spijker drie factoren, die à Brakels sterke persoonlijke betrokkenheid bij zijn schrijven over het duizendjarig rijk zouden moeten verklaren. De eerste factor is het feit, dat à Brakel er van overtuigd was, dat hij met zijn exegese recht deed aan de Schrift. Hij was voorstander van een letterlijke verklaring van Openbaring 20. De tweede factor daarbij noemt Van 't Spijker de wijd verbreide puriteinse gedachtewereld. À Brakel had volgens hem, samen met Koelman en Witsius, een sterke relatie met Engelse en Schotse schrijvers; ook al was er niet altijd sprake van directe ontlening, het theologisch klimaat bevorderde de verwantschap met hun ideeën. Deze twee factoren kwamen in het bovenstaande reeds meerdere malen naar voren. Bij de derde factor die Van 't Spijker noemt, wijkt hij echter af van de hiervoor genoemde meningen over

⁴² Meeuse, *De toekomstverwachting*, 48-50.

⁴³ Brienens, *Eschatologie*, 295.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ W.J. op 't Hof, 'De internationale invloed van het puritanisme', in: W. van 't Spijker, R. Bisschop, W.J. op 't Hof, *Het Puritanisme*, Zoetermeer 2001, 329.

eventuele bronnen voor de eschatologische visie binnen de Nadere Reformatie. Deze factor toont daarentegen wel verwantschap met de hieronder beschreven mening van C.A. Tukker. Van 't Spijker stelt namelijk, dat bij à Brakel vooral de kerk centraal staat. Hij citeert hierbij C.J. Meeuse, die de these verdedigt, dat 'de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie gezien moet worden in het licht van haar streven naar reformatie van de kerk'. À Brakel was een voorstander van de vrijheid en het eigen recht van de kerk en dat zou in het duizendjarige rijk volkomen verwezenlijkt worden⁴⁶.

1.3.2.2. De visie op het joodse volk

Als eerste is het C.A. Tukker geweest die iets geschreven heeft over een eventuele bron voor à Brakels visie op het joodse volk in zijn eerder genoemd werk (1981). Tukker wijst er op dat 'de bekering van Israël het grootste deel beslaat van het hoofdstuk over de kerk van Jezus' geboorte tot aan Openbaring'⁴⁷. Deze zaak zat à Brakel dus hoog; verbondsmatig, maar ook missionair. Tukker wijst er bovendien op dat we 'bij de puriteinen dezelfde motieven tegenkomen, maar dat het daar allemaal een meer politieke context heeft. Bij à Brakel niet'. À Brakels visie op Israël komt volgens Tukker uitsluitend uit zijn verbondsbeschouwingen over de kerk voort⁴⁸. Goed beschouwd stelt Tukker, dat à Brakels visie verwant is met de puriteinse, maar dat à Brakels bron uiteindelijk zijn verbondstheologie is. À Brakels visie op Israël zou dus enkel voortvloeien uit zijn visie op het verbond.

T. Brienens heeft naast invloeden op de Nadere Reformatie in het algemeen ook aandacht gevraagd voor de bronnen van à Brakels visie op het joodse volk in het bijzonder. In zijn referaat over à Brakel (1998) wijst hij een drietal invloedsferen aan. Ten eerste worden de Schotse en Engelse puriteinen genoemd. Wanneer men de puriteinse visie overziet, dan ontdekt men volgens Brienens duidelijke overeenkomsten met de gedachten van à Brakel. Er is dan ook sprake van congenialiteit en beïnvloeding. De tweede bron is het coccejanisme. Brienens is van mening dat de coccejaanse opvatting 'zeker à Brakel mede beïnvloed kan hebben in het vormen van zijn visie op Israël'. En als laatste noemt hij een invloed die we als zodanig bij anderen niet tegenkomen: de aanwezigheid van Joden in de Nederlanden. Brienens vraagt zich af of er in Rotterdam ontmoetingen en gesprekken plaats hebben gevonden tussen à Brakel en joodse stadsgenoten. Wanneer dit het geval is geweest, is er alle reden om te veronderstellen dat de concrete ontmoetingen hebben bijgedragen tot een beter zicht op bepaalde bijbelgedeelten met betrekking op Israël in het heilshandelen van God door de tijden heen⁴⁹.

1.3.3. Aanwijsbare bronnen?!

Wanneer we de bovenstaande opvattingen over de bronnen c.q. invloeden van de Nadere Reformatie en specifiek de invloeden op à Brakel overzien, dan is men het over één bepaalde bron in ieder geval eens: het Puritanisme. Wel moet daarbij gezegd worden dat de meesten zich daarbij op het artikel van C. Graafland beroepen en dat na Graafland alleen W.J. op 't Hof zelf onderzoek naar deze invloed heeft gedaan. Het doel van Graafland was met zijn artikel 'een aanzet geven tot nader onderzoek en enkele hoofdlijnen trekken'⁵⁰, helaas is dit nader uitgebreid onderzoek nog steeds niet uitgevoerd, en is zijn artikel daarentegen niet gebruikt als 'aanzet', maar (helaas) enkel als 'feitenmateriaal'. Naast het Puritanisme wordt meerdere malen op de invloed van het coccejanisme gewezen, al was Coccejus zelf een

⁴⁶ Van 't Spijker, *Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme*, 288. Voor het citaat zie: Meeuse, *De toekomstverwachting*, 93.

⁴⁷ Tukker, *Het Chiliasme*, 27.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Brienens, W. *à Brakel(SSNR)*, 18-19.

⁵⁰ Zie § 1.3.1.

tegenstander van het chiliasme. Verder zouden de letterlijke Schriftinterpretatie en eventuele ontmoetingen met Joden ook nog als invloeden kunnen gelden.

Opmerkelijk is echter, dat er nergens harde feiten geleverd worden, die bewijzen dat à Brakel bronnen gebruikt heeft voor zijn visie op het duizendjarig rijk en/of op Israël. Het is opvallend dat T. Brien (1998) dan ook zinswendingen gebruikt als: ‘het kan zeker hem beïnvloed hebben’ en ‘het is te veronderstellen dat’. Volgens deze zelfde Brien (1993) blijft het dan ook ‘moeilijk en een opgave van nader onderzoek’.

Dat à Brakel niet de enige is geweest binnen de Nadere Reformatie die (met nuanceverschillen) een sterke toekomstverwachting bezat, moge duidelijk zijn. De vraag echter die in het vierde hoofdstuk behandeld zal worden is: in hoeverre kan er binnen de grenzen van dit onderzoek aangetoond worden dat à Brakels eschatologische opvattingen inderdaad beïnvloed zijn door anderen. Belangrijk aanknopingspunt zullen de opvattingen ten aanzien van het duizendjarig rijk en met betrekking tot het joodse volk van Johann Heinrich Alsted (1588-1638) zijn, die door à Brakel geciteerd wordt onder de naam ‘Alstedius’. De reden dat deze naam voor dit deel van het onderzoek zo belangrijk is, wordt gevormd door het feit dat à Brakel in heel het (tegenwoordige⁵¹) derde deel van de *Redelijke Godsdienst* maar één keer letterlijk iemand citeert en dat is deze Alstedius. Daarbij moet nagegaan worden welke visie Alsted ten aanzien van het duizendjarig rijk en Israël voorstond om daarna de vraag te beantwoorden of het mogelijk is dat à Brakel materiaal ten aanzien van zijn opvattingen aan Alsted ontleend heeft. Of er daarnaast nog meer ‘harde’ bronnen te vinden zijn, zal in de loop van het onderzoek moeten blijken.

⁵¹ Ik schrijf hier ‘tegenwoordige derde deel’, omdat er bij de eerste en tweede druk nog geen sprake was van verschillende ‘delen’, maar de *Redelijke Godsdienst* één geheel vormde. Zie uitgebreider hierover: § 2.1.

2. Het duizendjarig rijk

Trouwens, als wij over chiliasten spreken, moeten wij wel erg voorzichtig zijn. Er zijn daarbinnen zoveel verschillende stromingen geweest. (C.Graafland)⁵²

Gezien het bovenstaande citaat zal het duidelijk zijn, dat er in dit hoofdstuk op een secure wijze omgegaan moet worden met de visie die à Brakel vertolkt heeft over het duizendjarig rijk. En dan niet alleen ten aanzien van zijn vertolking, maar ook voor wat betreft de classificatie van zijn visie binnen de vele stromingen, die er binnen het chiliasme geweest zijn. Voordat ik echter in zal gaan op de opvatting van à Brakel over het duizendjarig rijk, moet er allereerst iets gezegd worden over à Brakels hoofdwerk: de *Redelijke Godsdienst*. Vandaar dat de eerste paragraaf ingaat op onder andere het ontstaan, de indeling en genre van het werk in het algemeen en van de verhandeling over het boek Openbaring in het bijzonder.

2.1. De Redelijke Godsdienst

In 1680 schreef à Brakel een strijdschrift tegen de coccejaan David Flud van Giffen over de uitleg van Psalm 8: *David's Hallelu-Jah, ofte lof des Heeren, in den achtsten psalm. Verklaert, tot navolginge voorgesteld, ende verdedicht door Wilhelmus à Brakel, bedienaer des H. Euangeliums tot Leeuwarden*⁵³. Inhoudelijk ga ik hier aan dit werk voorbij, maar om het ontstaan van de *Redelijke Godsdienst* beter te begrijpen, is het wel van belang om de verdere gang van dit geschrift te volgen. Bij de derde druk uit 1687 is de titel van dit strijdschrift namelijk reeds veranderd en daarmee ook de inhoud en de toonzetting. F.J. Los wil in zijn proefschrift over à Brakel dan ook niet meer spreken van een strijdschrift, maar van een stichtelijk werk. De titel luidde toen: *David's Hallelu-Jah, ofte lof des Heeren, over het genaden-verbondt, ende des selfs bedieninge in het Oude en N. Testament by occasie van de verklaringe van den achtsten psalm. Door Wilhelmus à Brakel, bedienaer des H. Euangeliums tot Rotterdam*⁵⁴. De verdediging tegen de preek van Van Giffen is er uit weggenomen en de verhandeling zelf is omgewerkt tot een uitvoerig geschrift over het genadeverbond. Reeds in 1689 verscheen een vierde druk verschenen en in de voorrede van deze uitgave verklaarde à Brakel “grote genegenheid” te voelen “van dit stukwijze Tractaat een geheel werk te maken, in een verhandelinge van het Verbont der genade” (gedateerd: 17 Febr. 1689)⁵⁵.

Hieruit volgt dat de gang van dit tractaat de ontstaansgeschiedenis laat zien van het uiteindelijke grote werk: de *Redelijke Godsdienst*. Bovenstaande maakt tevens duidelijk, dat à Brakel maximaal elf jaar nodig heeft gehad om dit omvangrijke werk te schrijven, aangezien de eerste druk daarvan dateert uit 1700 en hij zijn ‘voorrede’ daarvan afsloot op 26 Februari van dat jaar. De volledige titel, die hij aan dit werk gaf, luidt: *LOGIKH LATREIA dat is REDELYKE GODTS-DIENST, In welke de goddelijke waarheden des genaden-verbondts worden verklaart, tegen allerleye partyen beschermt, ende tot de practijke aangedrongen. Als mede*

⁵² Graafland, *Puriteinen*, 71; zie voor deze polemiek: E.G.E. van der Wall, ‘Profetie en providentie: de coccejanen en de vroege verlichting’, in: *Kerk en Verlichting. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium te Windesheim op 18 november 1989*, o.r.v. P. Bange e.a., Zwolle 1990, 29-37. Van der Wall vermeldt daarin dat niet alleen à Brakel maar ook vele anderen zich in dit geschil mengen. Uiteindelijk doet zelfs de classis een geschrift het licht zien, waarin men niet ingaat op de onjuiste uitleg van Psalm 8, daaraan had à Brakel reeds voldoende aandacht besteed, maar wel op ‘de verwachte heerlijkheid der kerk en de samenhang der zeven perioden’ zoals Van Giffen die beschreven had (35).

⁵³ Los, *W. à Brakel*, 64.

⁵⁴ Los, *W. à Brakel*, 297.

⁵⁵ Los, *W. à Brakel*, 146.

*De bedeeeling des verbondts ende handeling Gods met sijne kerke in het Oude Testament onder de schaduwen: ende in het Nieuwe Testament onder de vervulling vertoont in een verklaringe van de Openbaringe Joannis door Wilhelmus à Brakel, Th: F. bedienaar des goddelijken woordts tot Rotterdam*⁵⁶. De ‘grote genegenheid’ is tot een lijvig werk geworden.

In eerste instantie scheen zijn werk echter niet gewaardeerd te zijn, daar à Brakel geen drukker voor zijn geschrift kon vinden. De reden hiervoor zou kunnen zijn, dat er onder het gewone volk toen geen vraag was naar een systematisch theologisch werk. De werkelijkheid bewees echter het tegendeel: binnen zes maanden was de eerste druk, bestaande uit duizend exemplaren, uitverkocht en reeds in 1701 verscheen de tweede druk (voorrede gedateerd: 1 October 1701)⁵⁷.

De *Redelijke Godsdienst* bestaat uit twee banden, waarin volgens Los drie delen te onderscheiden zijn: een dogmatisch, een praktisch en een polemisch-exegetisch deel⁵⁸. À Brakel zelf heeft deze onderverdeling echter niet gemaakt. Het feit dat à Brakel het als één geheel wilde presenteren, wordt mede onderbouwd door het feit dat de pagina’s bij de eerste druk over het geheel van de twee banden is doorgenummerd; band I bevat pagina 1-1064 en band II van 1065-2112. Bij de tweede druk is dit echter gewijzigd en heeft à Brakel in de tweede band de paginanummering opnieuw laten beginnen. Pas bij de derde druk (1707⁵⁹) is het gehele werk opgedeeld in drie delen, waarbij ook driemaal de paginanummering opnieuw begint. Ook al is deze verdeling niet oorspronkelijk, zij is wel logisch. Reeds vanaf het begin liet à Brakel namelijk duidelijk blijken dat, ook al liepen de paginanummers en ook de hoofdstuknummering door, er toch enig onderscheid is. Aan het begin van de tweede band schreef hij, dat dit deel handelde over ‘het Heyligh leven der Bondtgenoten in der selver toenemen, afnemen ende strijden’. Wanneer het stuk over de heiliging is afgesloten, staat boven Capittel LV: ‘De Bedeeeling des Verbondts in het O.T. ende in het N.T.’. Vandaar dat het niet vreemd is dat er vanaf de derde druk sprake is van een driedeling. Wel moet daarbij duidelijk gesteld worden dat à Brakel het werk als één geheel heeft willen presenteren en niet als drie afzonderlijke geschriften; het ene deel kan niet zonder het andere⁶⁰.

Door het bovenstaande lijkt het misschien alsof we te maken hebben met een volledige dogmatiek, toegepast op het geloofsleven met daarbij ook nog een deel, waarin de profane

⁵⁶ De titel is ontleend aan de 1e druk; deze uitgave is gedrukt door Cornelis van Dyck te ’s Gravenhage en was destijds te verkrijgen te Rotterdam bij Reynier van Doesburgh op de Vischmarkt in de Waarhey.

⁵⁷ Los, *W. à Brakel*, 147.

⁵⁸ Los, *W. à Brakel*, 148.

⁵⁹ In de eerste honderd jaar zijn er zeker twintig drukken verschenen. Voor een overzicht hiervan, zie: Los, *W. à Brakel*, 298-299. Voor dit onderzoek maak ik gebruik van de tweede druk uit 1701 om verschillende redenen. Allereerst is het van belang om een zo vroeg mogelijke druk te gebruiken aangezien er in latere drukken veranderingen zijn doorgevoerd door zowel de auteur, alsmede na zijn dood ook door anderen. Dit zou een vertekend beeld kunnen geven van zijn oorspronkelijke visie op het duizendjarig rijk en het joodse volk, die ik wil onderzoeken. Ten tweede is de tweede druk even bruikbaar voor onderzoek als de eerste, daar er volgens de auteur in de voorrede van de tweede druk “niets bygekomen is dat noemens weerdigh is, Soo dat niemant, die de eerste Druck heeft, dese Tweede behoeft te koopen”. Wanneer ik in het vervolg uit de *Redelijke Godsdienst* citeer, zal ik dit als volgt aanduiden: RG I/II, pag.nr. Nota bene: bij de gebruikte 2e druk is nog geen sprake van een ‘derde deel’.

⁶⁰ Vandaar dat het ook erg te betreuren is, dat men besloten heeft bij de vertaling van de *Redelijke Godsdienst* in het Engels de verklaring van het boek Openbaring weg te laten. Deze weglating wordt als volgt onderbouwd: “à Brakel’s exposition of the Revelation of John has not been included in the English edition. This exposition is by far the weakest and most controversial element of his work and has therefore never received the abiding recognition and approbation which have been awarded to *De Redelijke Godsdienst* itself”. En wat blijkt hét struikelblok te zijn? “À Brakel was a historical millennialist with postmillennial tendencies”. (B. Elshout, *The Pastoral and Practical Theology of Wilhelmus à Brakel*, Grand Rapids, Michigan 1997, 51) De visie op het duizendjarig rijk wordt dus als reden aangevoerd om een deel van à Brakels hoofdwerk niet te vertalen! Mijns inziens doet men hiermee onrecht aan de schrijver die dit werk juist als één geheel heeft willen laten verschijnen om de gang van het verbond in verleden, heden en toekomst voor te stellen.

geschiedenis binnen de verbondstheologie wordt geplaatst met als doel om door intellectuelen gebruikt te worden. Toch had à Brakel deze intentie met de *Redelijke Godsdienst* niet. Ook al maakte à Brakel gebruik van de voor die tijd gangbare quaestio-methode van de gereformeerde scholastiek en is zijn werk volgens deze wetenschappelijke methode opgebouwd, desondanks heeft hij dit werk niet uit laten geven om aan de universiteiten of door zijn collega-predikanten gebruikt te worden. In zijn voorrede ‘Aan de Gemeynthe Gods in Nederland’ schrijft à Brakel:

“In ’t bysonder eygene sich dit Boek de Gemeynthe die tegenwoordigh mijn Dienst geniet, die Gemeynthen in welke ik voor desen Opsiender ben geweest, ende die Gemeynthe die my tweemaal beroepen heeft, doch my niet heeft konnen bekomen wegens de toestandt der Gemeynthen daar ik doe was. Ontfangt het in toegenegentheyt. Leest het met neerstigheyt ende aandachtigheyt. Maakt kleyne geselschapjes van bekende onder malkanderen, leest daar t’elkens een Capittel ofte een gedeelte, ende laat het gelesene u stoffe geven tot stichtelijke t’samen-sprekingen.”

Hieruit blijkt dat zijn werk in de eerste plaats bedoeld was voor het ‘gewone volk’, zijn gemeenteleden, maar:

“indien dit mijn Werk ook kan zijn tot eenige bestieringe van Studenten, Proponenten, en jonge Predikanten, om de Goddelijke waarheden in hare eygene natuyre te verstaan, die te beschermen, die met de daadt te practiseren, ende de Gemeynthen soo voor te stellen, tot bekeringe ende versterkinge der zielen, ende tot opbouw der Kerke van onse Heere Jesus Christus, ’t sal my tot blijdschap zijn.”

À Brakel heeft het hier dus wel over studenten, proponenten en jonge predikanten, maar uiteindelijk gaat het hierbij toch weer om de dienstbaarheid aan ‘de Gemeynthen’. Op grond van deze uitspraken van à Brakel onderschrijf ik dan ook de uitspraak van J. van Genderen, dat de *Redelijke Godsdienst* geen theologisch handboek is, maar een eenvoudig en overzichtelijk geschreven verhandeling over het christelijk geloof en het christelijke leven⁶¹.

Als reden om dit omvangrijke werk te schrijven vermeldt à Brakel in dezelfde voorrede dat de almachtige en goede God hem hiertoe heeft ‘aangepord’, en wanneer hij meende het niet vol te kunnen houden, werd à Brakel door deze zelfde God weer ‘verwakkert’. Daarbij roemt à Brakel de boekdrukkunst, waardoor hij:

“als Leeraar een geheele Natie, ja wel de geheele werelt over prediken kan, ende dat eeuwen langh na sijn doot. Met vroolijke gewilligheyt grijpe ik dese gelegenheyt aan, om ook noch lange na mijn doot te prediken, ende dat voor geheel Nederlandt, na die bequaamheyt, die de Heere my verleent heeft, sy zy ook soo sy zy.”

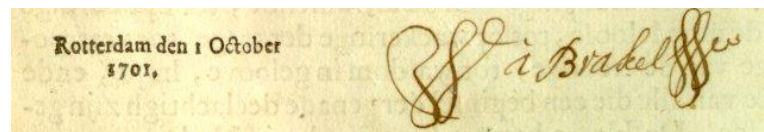
Dat er in de 21^e eeuw nog steeds aandacht is voor dit geschrift, is een bevestiging van deze woorden.

In dit onderzoek is de aandacht met name gericht op het ‘derde deel’ met daarin de verklaring op de Openbaring van Johannes. Zoals hierboven reeds vermeld noemt Los het derde deel polemisch-exegetisch. Polemisch, vanwege de eerste zes anti-coccejaanse hoofdstukken; exegetisch, vanwege de uitleg van het Oude en Nieuwe Testament en met name van de Openbaring van Johannes. Daarbij stelt hij wel, dat dit deel ‘het minst belangrijke deel is’, en dat het ‘van de eenvoudigen met voorzichtigheid gebruikt dient te worden en met geen te groot vertrouwen op des schrijvers uitlegkunde’⁶². Het allerlaatste deel

⁶¹ Van Genderen, W. à Brakel, 166.

⁶² Los, W. à Brakel, 156.

van de *Redelijke Godsdienst* wordt door Los gerekend tot het genre ‘exegetische verklaringen’ en gezien de titel die à Brakel meegegeven heeft aan dit werk is deze genrebepaling juist. À Brakel wilde immers “een verklaringe van de Openbaringe Joannis” geven?! Gezien de opzet van deze verklaring zou er zelfs met recht gesproken kunnen worden van een vers-voor-vers exegese. Zowel in kantlijn (Cap.I-VIII) als in de lopende tekst (Cap.IX-XXII) heeft à Brakel precies aangegeven welk hoofdstuk en welk vers er verklaard worden. Los maakt echter wel de aantekening, dat à Brakels verklaring niet boven die van de Kanttekenaren van de Statenbijbel gesteld mag worden. De geschiedenis heeft namelijk de waarde van deze verklaring laten zien: “zoo bekend als de Redelyke Godtsdienst is, zoo in vergetelheid geraakt is de uitlegging, die het werk besluit”⁶³. Mijns inziens is deze laatste uitspraak wel enigszins tijdgebonden. In het licht van paragraaf 1.1. zou ik deze uitspraak nu als volgt willen hertalen: “zo gewaardeerd als de *Redelijke Godsdienst* is, zo omstreden is de uitlegging, die het werk besluit”.

W. à Brakels persoonlijke handtekening onder de voorrede van de tweede druk

2.2. Het duizendjarig rijk volgens W. à Brakel

De visie van à Brakel op het duizendjarig rijk is in de *Redelijke Godsdienst* met name terug te vinden in zijn verklaring van de Openbaring van Johannes hoofdstuk XX. Voorafgaande aan dit hoofdstuk heeft hij een beschrijving gegeven van de betekenis van de zegelen, de bazuinen en de fiolen. Laatstgenoemde fiolen hielden de zeven laatste plagen in die over ‘het beest’ kwamen en waren aan de kerk getoond tot troost, hoe het met de kerk gaan zou na de verwoesting van de antichrist.⁶⁴

Het eerste dat komen zou na de vernietiging van de antichrist is een duizendjarige heerlijke staat der kerk op aarde. In dit verband worden door à Brakel twee zaken beschreven: het wegnemen van de vermindering hiervan, de binding van de satan, en de hoedanigheden en omstandigheden van de heerlijke staat.⁶⁵

De satan wordt gebonden door Christus, de Engel van het verbond, Die de kop van de satan vermorzeld heeft, en dat voor een tijd van duizend jaren:

“een eygentlijken ende bepaalden tijdt van duysent jaren of daar omtrent / soo lange (...) ende niet langer; want daar na moet hy eenen kleynen tijdt ontbonden worden.”

We moeten het niet zo verstaan, alsof er in die tijd van de duizend jaren volstrekt geen duivelen meer op de aarde zouden zijn; satan zal altijd als een brullende leeuw omgaan, maar volgens à Brakel ziet het op de ‘publiekheid’. De satan zal tijdens het duizendjarig rijk geen openbare tegenpartij van de kerk zijn, zoals hij dat geweest was door middel van de heidense keizers, de antichrist en na het duizendjarig rijk weer zal zijn door Gog en Magog.⁶⁶

Na dit betoog gaat à Brakel over tot het uiteenzetten van de hoedanigheid en de omstandigheden van de heerlijke staat van de kerk op aarde. De personen die zullen heersen

⁶³ Los, *W. à Brakel*, 156-157.

⁶⁴ *RG II*, 976 (I).

⁶⁵ *RG II*, 976 (II).

⁶⁶ *RG II*, 977 (III) “’t siet op de publiekheyt, hy sal geen openbare staande partye tegen de Kerke kunnen uytmaken / gelijk hy dede eerst door de Heydensche Keyseren / ende daar na door de Antichrist / ende na de duysent jaren wederom doen sal door Gog ende Magog.”

tijdens het duizendjarig rijk worden ‘zielen’ genoemd. Hieruit kan men volgens à Brakel opmaken, dat hier niet gesteld wordt dat er een lichamelijke opstanding zal plaatsvinden. Het woord ‘zielen’ wijst op een ‘soort doden’. Van deze zielen wordt in Openbaring gezegd dat zij als koningen zullen heersen: zij zullen op tronen zitten, dat is de belofte. De tijdspanne van deze heerlijke staat zal duizend jaren zijn:

“die eygene tijdt in welke de Satan gebonden was / niet dat de bindinge des Satans de oorzaak was van deser heerlijkheyt / maar ’t is alleen een wechruyminge van dat / het welke te voren hinderde. ’t Zy effen duysent jaren of daar omtrent.”⁶⁷

Met de ‘overige doden’ die niet zullen opstaan worden volgens à Brakel de goddeloze partijen binnen de kerk bedoeld, zij zullen:

“die duysent jaar ingetoomt worden / datse geen macht ende als geen leger te velde sullen kunnen brengen om de Kerke te bestrijden ende te verdrucken (...) maar sullen zijn als of sy doodt waren”.

Deze herleving van de kerk vereenzelvigt à Brakel met de ‘eerste opstanding’⁶⁸. In die tijd zullen de geestelijke goederen van het verbond der genade overvloediger meegedeeld worden aan de leden van de ware kerk. Desondanks besluit à Brakel dit gedeelte door te zeggen: “ ’t sal noch alles onvolmaakt zijn.” De volmaakte staat van de kerk is pas na de tweede opstanding te verwachten. À Brakel is zich met deze uitleg er van bewust, dat hij afwijkt van een andere mogelijke uitleg van de eerste en tweede dood en de eerste en tweede opstanding. In die andere uitleg is de eerste dood de staat van een onbekeerde, de tweede dood is de eeuwige dood, de eerste opstanding wijst op de bekering en de tweede opstanding op de eeuwige heerlijkheid van de gelovige. À Brakel zegt hierover:

“Dit segge ik / is light te seggen / en ’t is in sich selven waarheyt / maar ’t is bedenkelijk of het past op desen text.”

Hij zelf heeft deze zaken als volgt verklaard: de eerste dood is de kerk tijdens de overheersing van de antichrist, waar bij de eerste opstanding wijst op het onder het juk van de antichrist uitkomen van de kerk. À Brakel omschrijft dit laatste als een ‘leven uit de dood’. In die zin zal de kerk in de tijd van de Gog en Magog weer als dood zijn: de tweede dood. Uit deze tweede dood zal de kerk door de wederkomst van Christus weer verlost worden en voor het oog van de gehele wereld in heerlijkheid aan de rechterhand van Christus gesteld worden: de tweede opstanding. Degenen die dan aan de rechterhand van Christus mogen zijn, daarover zal de tweede dood niet meer heersen.⁶⁹

Na de eerste opstanding zal de Kerk met Christus heersen gedurende duizend jaren.

⁶⁷ RG II, 977-978 (IV) . Aangaande de ‘zielen’ schrijft à Brakel letterlijk, dat men daaruit kan opmaken: “dat hier niet van een lichamelijke opstandinge gesproken wort: ’t waren zielen der gene die onthooft waren / een soorte van dooden wort uytgedrukt / en alle andere soorten worden daar onder begrepen”.

⁶⁸ RG II, 978-979 (V).

⁶⁹ RG II, 979-980 (VI). Over de leden van de ware kerk stelt à Brakel: “die zijn saligh ende heyligh / die sullen de versoeninge ende vrede met Godt op een uytstekender wijze kennen / genieten / ende Godt daar over verheerlijken / als oyt te voren aan de Kerke is gegeven”(979). De verklaring van de eerste dood en de eerste opstanding verklaart à Brakel als volgt: “men kan van de Kerke seggen / datse in de tijdt der overheerschinge des Antichrist als doodt was / niet in sich selven / want daar was geestelijk leven in / maar in opsichte van de openbaerheyt / ende heerlijke vertooninge in de werelt / (...) Het uytkomen uyt die staat / ende het heerlijk voor den dagh komen van de Kerke was een opstandinge / Een leven uyt den dooden”(980).

“Niet Christus met de geloovige / maar de geloovige met Christus / in hem alleen is der geloovigen heerschen gegrondet / sy heerschen door hem.”⁷⁰

Wanneer à Brakel dit alles uiteengezet heeft, gaat hij over tot het beantwoorden van enige vragen over dit onderwerp ‘tot meerdere openinge van dese sake’. Hij stelt dan (nogmaals) dat in de laatste tijd van de wereld een heerlijke staat van de kerk op aarde te verwachten is:

“Dit is het gevoelen van seer vele uytnemende Godtsgeleerde van alle tijden / en van verre de meeste in onse dagen / en ’t is my soo klaar uyt het Woordt Godts / dat ik daar aan gansch geen twijffeling hebbe.”⁷¹

De heerlijkheid van de Kerk bestaat uit de volgende bijzondere zegeningen: de antichrist zal geheel vernietigd zijn en blijven, de duivel zal gebonden zijn, de Turk, ‘de ervvijand van de kerk’, zal geheel verbroken worden, de gehele joodse natie zal Christus erkennen als de ware Messias, onder de heidenen zal een ‘wondere ijver’ zijn om Christus te kennen en in Hem te geloven, er zal een uitnemende vrede zijn en kennis van de goddelijke verborgenheden, een uitnemende heiligheid, de Heere zelf zal zich in de leden van de kerk openbaren “om haar in plaats van sterke wallen te zijn”, Christus alleen zal Koning zijn, de kerk zal haar eigen kerkstaat hebben en geen overlast lijden van een bepaalde overheid, en er zal een bijzondere vruchtbaarheid van de aarde zijn.⁷²

Aan het begin van dit duizendjarig rijk zal Christus niet persoonlijk naar Zijn menselijke natuur uit de hemel komen en zodoende dus ook níet lichamelijk, zichtbaar tijdens deze duizend jaren op aarde regeren. Want volgens à Brakel meldt de Schrift:

“van geen andere lichamelijke komste / als de komste ten oordeel / in de wolken / met de stemme der Archangels / als wanneer alle doode sullen opgeweekt worden.”

Ook zullen de martelaren niet lichamelijk opstaan en tijdens deze duizend jaren lichamelijk heersen, want de Schrift kent alleen maar een lichamelijke opstanding op de jongste dag.⁷³

De heerlijke staat van de kerk houdt echter niet in dat er geen onbekeerden zullen zijn:

“Daar sullen ook als dan noch vele onbekeerde in de Kerke zijn: Maar het getal der ware bekeerde sal ongelooflijk groot zijn / de Godtsalige sullen als dan de overhandt ende het bestier der Kerke in handen hebben / de andere sullen sich geveynsdelijk onderwerpen”⁷⁴.

Deze heerlijke staat houdt ook niet in, dat de aarde vanzelf alles overvloedig zal voortbrengen en dat iedereen met rijkdom vervuld zal zijn. À Brakel stelt duidelijk, dat ook in die tijd de instelling van God blijft gelden, dat ‘gij in het zweet uws aangezichts uw brood zult eten’ en dat er ten allen tijde armen zullen zijn. Verder moet men volgens hem goed voor ogen houden dat er geen sprake kan zijn van een afzonderlijke duizendjarige binding van de satan en een duizendjarige regering van de heiligen: “Sy zijn eentijdigh”!⁷⁵

Tenslotte moet de tijdsbepaling genoemd worden, die à Brakel duidelijk heeft gesteld ten aanzien van het aanbreken van dit rijk. Hij ging er van uit dat de duizendjarige binding van de satan nog niet voorbij was:

⁷⁰ RG II, 980 (VII).

⁷¹ RG II, 981 (VIII).

⁷² RG II, 981-983 (IX).

⁷³ RG II, 984-985 (XI-XII).

⁷⁴ RG II, 985 (XIII).

⁷⁵ RG II, 985-987 (XV-XVI).

“Want (a) Dan moeste de heerlijke staat der Kerke ook al voor by zijn / want die zijn eentijdigh. (b) De Satan is in die tijdt (d.i. 300-1300) niet gebonden geweest / maar heerschte op het allerkrachtighste / want de Antichrist heerscht / (...). (c) De heerlijke staat der Kerke / ende de bindinge des Satans komen eerst na de verwoesting van Romen / ende na de vernietinge van den Antichrist / gelijk uyt de t’samenhangh van dit twintighste Capittel met het vorige negentiende blijkt”.

De vraag is nu, of de binding van de satan en dus de heerlijke staat van de kerk dan in zijn tijd reeds begonnen was, bijvoorbeeld met de Reformatie of iets later in het jaar 1560. Ook deze gedachte heeft à Brakel afgewezen:

“’t Is waar men kan dan het begin ende eynde van de 1260. jaren der heerschinge des Antichrists binden / maar ’t is geen fundament genoeg om het duysentjarigh heerlijk Rijk juyst van daar te beginnen.”

Als onderbouwing van deze uitspraak voert à Brakel aan, dat Rome nog niet is verwoest en de antichrist nog niet vernietigd, de martelaren moesten dan allen reeds gedood zijn. Er waren echter nog velen na 1560 omgekomen en daarbij komt nog dat de staat der kerk ten tijde van à Brakel niet leek op de heerlijke staat die beloofd was: er waren namelijk nog steeds vele vervolgingen. Wanneer zal de heerlijke staat er dan zijn?

“Sy is noch toekomstigh / ende geheel toekomstigh / Maar wanneer salse een begin nemen? Antw: Niet na de verwoesting van Gog en Magog, want dan sal’er geen tijdt meer zijn. Niet de tijdt des oordeels / ofte na het oordeel / want daar na en sal geen vervolginge der Kerke meer komen / en na de duysentjarige bindinge / ende heerschinge komt noch een tijdt van loslatinge des duyvels / ende van opstant van Gog ende Magog. Vraagt men wanneer dan? Ik antwoorde uyt Cap. 19 ende 20 dat het sal zijn na de vernietinge van de Antichrist, ende voor de opstant van Gog en Magog. (...) soo is het de tijdt tusschen beyden / als wanneer de Joden sullen bekeert worden ende daar op een leven als uyt den dooden sal zijn onder de Heydenen.”

Tenslotte rekende à Brakel af met alle speculatie die er verder over de aanvangsbepaling van het duizendjarig rijk kan zijn:

“Maar verwacht van my niet een nette bepalinge van de tijdt / alleen segge ik / dat ikse niet sal beleven.”⁷⁶

2.3. Het begrip ‘chiliasme’

C.J. Meeuse heeft in zijn eerder genoemde uitgave reeds duidelijk aangetoond, dat er grote begripsverwarring en begripsvervaging is rond de term ‘chiliasme’⁷⁷. In paragraaf 1.1. heb ik reeds gewezen op het feit dat men ten opzichte van de toekomstverwachting binnen de Nadere Reformatie en met name ook ten aanzien van à Brakel spreekt van chiliasme, gematigd of niet, of van chiliastische tendensen. Tevens werd toen duidelijk dat er over deze waardering van à Brakels visie beslist geen eenduidigheid bestaat. Daarom is het de vraag of men de aanduiding ‘chiliast’ wel op dezelfde wijze invult.

Om à Brakels visie ten aanzien van het duizendjarig rijk uiteindelijk op een verantwoorde wijze naar zijn waarde te schatten, bewandel ik een andere weg dan Meeuse. Laatstgenoemde heeft gezegd dat we ons huidige begrippenmateriaal niet mogen projecteren op de toenmalige verhoudingen, omdat we daarmee meer zouden vertroebelen dan

⁷⁶ RG II, 987-990 (XVIII-XXIII).

⁷⁷ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 17.

verduidelijken⁷⁸. Ik ben het met hem eens dat we ook duidelijk voor ogen moeten stellen wat toentertijd het ‘chiliasme’ inhield. Overigens heeft à Brakel dit ‘chiliasme’ op zeer stellige wijze afgewezen⁷⁹. Om de verwarring rond de interpretatie van à Brakels visie op het duizendjarig rijk in het huidige onderzoeksveld te kunnen wegnemen is het mijns inziens echter wel degelijk nodig om onderscheid aan te brengen binnen het brede begrip ‘chiliasme’ om uiteindelijk uitsluitsel te kunnen geven over de stroming waartoe à Brakel behoort. Ik ben mij er daarbij wel van bewust, dat ik hier een hedendaagse onderscheiding projecteer op een zeventiende-eeuwse situatie, maar dit is, zoals gezegd, om de hedendaagse opvattingen over à Brakels visie op het duizendjarig rijk op verantwoorde wijze te kunnen beoordelen.

Bij de uiteenzetting van de verschillende stromingen binnen het chiliasme volg ik het voorgestelde onderscheid van W.J. van Asselt in zijn artikel *The last days are here again!*⁸⁰ Bij de beschrijving van de verschillende stromingen binnen het chiliasme ontleent hij zijn terminologie aan de Amerikaanse literatuur op dit gebied, waarin niet gesproken wordt van ‘chiliasm’ of iets van dien aard, maar van ‘millennianism’⁸¹. In navolging van de Amerikaan R.B. Clouse onderscheidt Van Asselt vier verschillende stromingen binnen het chiliasme: het ‘amillennianism’, het ‘postmillennianism’, het ‘premillennianism’ en het ‘dispensational (pre)millennianism’. Aangezien de laatste stroming een variant vormt van het pre-millennianisme en de grondslag van deze vorm pas uit de tweede helft van de negentiende eeuw stamt (J.N. Darby en later C.I. Scofield)⁸², is het voor dit onderzoek voldoende om de aandacht te beperken tot de eerste drie genoemde vormen van millennianisme.

2.3.1. A-millennianisme

Binnen deze stroming wordt het duizendjarig rijk uit Openbaring 20 gezien als een symbolische aanduiding voor de tijd die er tussen de eerste komst van Christus en Zijn wederkomst ligt. Door kruis en opstanding heeft Christus de kwade machten overwonnen en heerst Hij door Zijn Woord en Geest. In deze periode vindt er een realisatie plaats van Gods rijk in de geschiedenis. Dit houdt echter niet in dat de kwade machten er in het geheel niet zijn. Zij blijven bestaan totdat Christus in heerlijkheid terugkeert en Hij na het laatste oordeel, de opstanding van de doden, het koninkrijk van God definitief zal vestigen. Met name Augustinus was van deze uitleg van Openbaring 20 overtuigd. De term a-millennianisme zou vertaald kunnen worden met ‘nu-chiliasme’⁸³.

2.3.2. Post-millennianisme

Binnen deze stroming worden de duizend jaren uit Openbaring 20 niet altijd letterlijk opgevat, maar worden deze gezien als een periode van rust en vrede, die voorafgaat aan de wederkomst van Christus en die door een wereldwijde verkondiging van het evangelie tot stand zal komen. Het resultaat van die prediking is een ongekeerde groei van de kerk en een ‘christianisering’ van de hele samenleving. Volgens deze visie zal het kwaad niet geheel verdwenen zijn, maar het kwaad zal wel tot een minimum gereduceerd zijn en er zal sprake zijn van een universele vrede. Op het hoogtepunt van dit rijk, dat overigens langer kan duren dan duizend jaar, zal Christus wederkomen.

Eén van de aanhangers van deze visie is Joachim van Fiore (ca.1135-1202) geweest. Hij stelde dat er tijdens het duizendjarig rijk, dat hij zeer spoedig verwachtte, geleefd zou

⁷⁸ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 23.

⁷⁹ Zie hieronder § 2.4.1.

⁸⁰ W.J. van Asselt, ‘The last days are here again! Eindtijdverwachting op de drempel van het derde millennium’, in: *Kerk en theologie*, 50/4 (1999), Zoetermeer, 293-307.

⁸¹ Deze terminologie ontleent Van Asselt aan o.a. R.B. Clouse, *The Meaning of the Millenium. Four Views* (1977).

⁸² Van Asselt, *The last days*, 301-302.

⁸³ Van Asselt, *The last days*, 296.

worden overeenkomstig de Geest. Joachim verdeelde de heilshistorie in drie rijken of preiodes, vernoemd naar de drie personen van het goddelijk wezen. Het laatste rijk omschreef hij als het rijk van de Heilige Geest: een rijk van vrijheid, liefde en vrede, waarin de geestelijke kerk en het geestelijk verstaan van de Schrift ten volle verwezenlijkt zullen worden.⁸⁴

Deze indeling van de geschiedenis in perioden, met als laatste periode een climax, werd later overgenomen en uitgebreid door onder andere Johannes Coccejus (1603-1669)⁸⁵. Met name in het commentaar op de Openbaring van Johannes heeft Coccejus zijn periodenleer uitgewerkt. De geschiedenis van Gods rijk werd door hem onderverdeeld in zeven perioden, waarbij hij deze geschiedenis zag als een 'bevrijdingsgeschiedenis'. Daarbij speelde de tegenstelling 'vrijheid' – 'knechtschap' een grote rol. Christus heerste eerst nog tussen zijn vijanden, maar trapsgewijs ontvouwt zich het rijk van vrede en vrijheid, waarin tenslotte alleen God zal gediend worden. Deze verschillende perioden leidde Coccejus af van de zeven brieven aan de gemeenten van Klein-Azië, de zeven zegelen en de zeven bazuinen.

De eerste periode van het rijk liep van Christus' hemelvaart tot aan de verwoesting van de stad Jeruzalem. De tweede periode omvatte de joodse oorlogen, die door Coccejus beschouwd werden als een gericht over het joodse volk. De derde periode begon met de tijd van keizer Constantijn (regeerde van 312-337) en liep tot aan de regering van Lodewijk van Beieren (1282-1347), omdat dit de laatste vorst zou zijn geweest die weerstand bood tegen de paus en zijn aanspraak op de wereldlijke macht. Deze periode is volgens Coccejus ook de tijd waarin we het duizendjarig rijk moeten traceren. Dit rijk was voor hem dus verleden tijd! In deze duizend jaar hebben de gelovigen met Christus over de aarde geregeerd en de volken hebben de kerk onderhouden. De vierde periode betekende voor het rijk van Christus in de geschiedenis een enorme terugval in het 'knechtschap'. Daarbij bleef echter wel gelden: Christus is koning in alle perioden van het rijk. De vijfde periode is de tijd van de reformatie. De Geest der vrijheid brak opnieuw door. Het juk der onvrijheid werd verbroken en de kerk werd uit haar Babylonische gevangenschap gevoerd. Daarbij stond het rijk van de antichrist op instorten. De zesde periode werd volgens Coccejus gevormd door de dertigjarige oorlog (1618-1648). Dit was dus de tijd waarin hij zelf leefde en die op hem als Duitser een diepe indruk gemaakt moet hebben. Dit versterkte zijn verlangen naar het rijk van God in zijn volle glorie, die dus als zevende periode zeer spoedig zijn aanvang zou hebben. Coccejus ging zelfs zo ver, dat hij om en nabij 1667 een ommakeer verwachtte: het begin van de zevende periode. In deze tijd zag Coccejus een grote bloei- en zendingstijd voor de kerk der reformatie aanbreken. Over de invulling daarvan heeft hij echter niet veel geschreven. Wel weten we via zijn zoon, dat hij na de val van het pausdom (de antichrist) eerst de bekering van de joden, vervolgens die van de Islamieten en daarna de verzameling van de heidenvolken tot de kerk verwachtte. Vandaar de nadruk op van het missionaire aspect van deze tijd. Dit alles vormde een voorspel op de wederkomst, de opstanding van de doden en het laatste oordeel⁸⁶.

In het kader van dit onderzoek moet bij Coccejus' zienswijze opgemerkt worden dat hij geen dubbele opstanding leerde. Volgens hem was er bovendien geen sprake van een aardse lichamelijke regering van Christus gedurende het duizendjarig rijk en zou de tempel niet herbouwd worden in Jeruzalem. Desondanks rekent Van Asselt hem tot een stroming

⁸⁴ Van Asselt, *The last days*, 297; Tukker, *Het Chiliasme*, 6.

⁸⁵ Gezien het feit dat de 'Voetiaan' à Brakel in zijn tijd te maken heeft gehad met volgelingen van Coccejus (o.a. David Flud van Giffen, waartegen hij zijn *Hallelu-jah* schreef, was een Coccejaan) en Los beweert, dat het laatste deel van de *Redelijke Godsdienst* ageert tegen de coccejaanse indeling van de heilshistorie, alsmede het feit dat Brienens het coccejanisme als één van à Brakels bronnen aanwijst voor wat betreft de visie op Israël, ga ik hier iets uitgebreider in op de visie van Johannes Coccejus ten aanzien de verschillende 'perioden' in de geschiedenis.

⁸⁶ Zie voor een uitgebreide verhandeling over deze perioden-leer: W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus; Portret van een zeventiende-eeuwse theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997, 230-238.

binnen het millennialisme, omdat hij duidelijk een duizendjarig rijk zag in het verleden. Van Asselt wil zelfs nog verder gaan door te zeggen dat er bij Coccejus in feite sprake is van een ‘dubbel millennium’, tenminste terminologisch. Hij stelt dit, omdat Coccejus’ beschrijving van de toekomstige ‘heerlijke staat der kerk’ sterk herinnert aan voorstellingen, die sommige chiliasten hanteerden bij hun beschrijving van het toekomstig millennium. Deze gedachte van een spoedig aanbreekende glorie tijd voor de kerk, voordat Christus zal wederkomen, is ook op te merken bij volgelingen van Coccejus, zoals Henricus Groenewegen en de al eerder genoemde David Flud van Giffen⁸⁷.

Kort samengevat kan er gesteld worden dat volgens het post-millennialisme Christus wederkomt na (*post*) de duizend jaren, die een zeer bijzonder karakter dragen⁸⁸. De term is te vertalen met ‘post-chiliasme’⁸⁹.

2.3.3. *Pre-millennialisme*

Het onderscheid tussen deze stroming en het post-millennialisme is volgens Van Asselt, dat de aanhangers een veel radicalere breuk tussen het heden en het aanbreken van het duizendjarig rijk aannemen. Het christendom zal onder aanvoering van de antichrist (meestal het pausdom) een ongekend grote afval meemaken. Hierop zal een catastrofale eindstrijd tegen de antichristelijke machten volgen, Christus zal terugkeren (eerste wederkomst) en met enkele van zijn volgelingen exact duizend jaren heersen. Tijdens deze periode zal er een massale omkeer tot Christus plaatsvinden; joden zullen zich bekeren, de antichrist zal vernietigd worden en het kwade zal geheel onder controle zijn. Daarna zal er echter tegen het einde van het millennium een opstand van ‘goddelozen’ plaatsvinden, die er (bijna) in zullen slagen de ‘heiligen van de laatste dagen’ te overweldigen. Satan, die al die duizend jaren gebonden was, zal losgelaten worden en de opstandige volken zullen zich verzamelen voor de grote slag. De Satan zal daarna verslagen worden, de laatste opstanding en het laatste oordeel zullen plaatsvinden, gevolgd door de komst van de nieuwe aarde, gezuiverd van alle kwaad⁹⁰.

Belangrijke vertegenwoordigers van deze stroming waren er reeds in de vroege kerk, zoals Irenaeus en Tertullianus. Van Asselt noemt onder de latere vertegenwoordigers onder andere de voor dit onderzoek interessante persoon van Johann Heinrich Alsted (Herborn) en de Anglicaanse theologen Joseph Mede en Thomas Brightman. Met name de theologie van Alsted zal later uitgebreid aan de orde komen als er gesproken wordt over eventuele bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk en op Israël. Als Nederlandse aanhanger van deze zienswijze op het duizendjarig rijk, noemt Van Asselt de nadere reformator Jacobus Koelman. Bij de bespreking van à Brakels tijdgenoten moet echter de vraag gesteld worden of dit een juiste interpretatie is van Koelmans visie.

Samengevat onderscheidt het pre-millennialisme zich van het post-millennialisme door de wederkomst van Christus vóór (*pre*) het millennium of het duizendjarig rijk te stellen⁹¹. In termen van het ‘chiliasme’ zou er van ‘pre-chiliasme’ gesproken kunnen worden⁹².

⁸⁷ Van Asselt, *Coccejus*, 239-240.

⁸⁸ Zie J. van Genderen, *De verwachting van een duizendjarig vreedrijk*, Kampen 1984, 12 en: R.A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, Grand Rapids – Carlisle 1985, 66-67, “Chiliasmus”.

⁸⁹ Van Asselt, *The last days*, 296.

⁹⁰ Van Asselt, *The last days*, 299-300.

⁹¹ Zie Van Genderen, *Duizendjarig vreedrijk*, 11-12.

⁹² Van Asselt, *The last days*, 296.

2.4. Waardering van à Brakels visie op het duizendjarig rijk

2.4.1. Het chiliasme van à Brakels tijd

In zijn verhandeling in de *Redelijke Godsdienst* over de opstanding van de doden schrijft à Brakel:

“Dese opstandinge sal van alle menschen te gelijk geschieden ten jonghsten dage / daar sal voor die tijdt geen lichamelijke opstandinge der martelaren zijn / die met Christus op de werelt komende duysent jaren soudē heerschen / gelijk de Chiliasten ofte duysent-jarige fabuleren uyt Openb. 20. Maar als Christus ten oordeel sal komen / dan sal de opstandinge van alle menschen te gelijk geschieden. Wat sal dat wonderlijk zijn als yeder stof tot sijn stof / yeder been tot sijne beenderen sal wederkeeren / en als de doode soo gelijkelijk sullen levendigh op de aarde staan!”⁹³

In het hoofdstuk over het laatste oordeel en de voleinding van de wereld ageert à Brakel nogmaals tegen deze zelfde chiliasten door te zeggen:

“De Heere Jezus sal als Rechter uyt de hemel komen / niet op de aarde / om aldaar met de Martelaren / die opstaan soudē / duysent jaren te regeeren / gelijk de Chiliasten ofte Duysent-jarige droomen / qualijk verstaende Openb. 20. maar hy sal komen op een wolke / en dat niet in nedrigheyt / maar in groote kracht en heerlijckheyt / meer dan men sich verbeelden kan.”⁹⁴

De vraag, die uit deze citaten voortvloeit, is: over wie heeft à Brakel het hier als hij spreekt over ‘Chiliasten of Duysent-jarige’? Om daadwerkelijk personen aan te wijzen, die à Brakel op het oog heeft gehad, is heel moeilijk, zo niet onverantwoord, omdat hij zelf geen enkele aanwijzing heeft gegeven van welke persoon dan ook. Ik wil mij hier daarom beperken door alleen enige kenmerken van deze ‘Chiliasten of Duysent-jarige’ te noemen.

Een belangrijk onderzoeker die op dit gebied veel gepubliceerd heeft, is J. van den Berg. In zijn geschrift *Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw* heeft hij aangegeven, wat we onder het chiliasme van die periode van de geschiedenis moeten verstaan. Chiliasme in de zeventiende eeuw moeten we verstaan als ‘de leer, volgens welke Christus persoonlijk op deze aarde zou neerdalen om zijn duizendjarige heerschappij op te richten – het vrederijk, waarin de Satan zou worden gebonden en het bekeerde volk der Joden, teruggekeerd naar het heilig land, het middelpunt zou vormen van het messiaanse rijk.’⁹⁵ C.J. Meeuse heeft zich in soortgelijke woorden uitgelaten, waarbij hij heeft opgemerkt dat sommigen een sterke neiging hadden om in finesses te treden, zowel voor wat betreft de berekeningen als ook ten aanzien van de toekomstige staat van de mensen in dat vrederijk. Als voorbeeld noemt Meeuse Antoinette de Bourignon, die precies meende te weten, dat met Christus ook de zielen van de aartsvaders op aarde zouden terugkeren, dat de aarde van kristal zou zijn, dat er geen onweer zou zijn, het menselijk lichaam geheel doorschijnend en schitterender dan diamant zou zijn etc. Het belangrijkste kenmerk van de chiliasten die à Brakel in deze citaten noemde, is, dat zij het duizendjarig rijk stellen ná de oordeelsdag of wederkomst van Christus.⁹⁶

Juist dit laatste feit dat kenmerkend was voor de chiliasten toen, is dus hét punt van à Brakels verwerping van hun leer geweest, gezien de twee bovenstaande aanhalingen. À Brakel hekelde juist de gedachte dat Christus eerst zou wederkomen en er een lichamenlijk

⁹³ RG, II, 624-625 (Cap.LII; VI).

⁹⁴ RG, II, 634 (Cap.LIII; V).

⁹⁵ J. van den Berg, *Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, uitgekomen in de reeks: *Verkenning en bezinning*, 3/2 (1969), Kampen, 33.

⁹⁶ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 27 en 66-67.

opstanding zou zijn van martelaren, met wie Christus gedurende duizend jaren lichamelijk op aarde zou regeren. De visie van de ‘Chiliasten of Duysent-jarige’, waarvan à Brakel zich geheel distantieerde, zou in het licht van de vorige paragraaf dus ‘pre-chiliastisch’ genoemd kunnen worden.⁹⁷

2.4.2. À Brakels eigen visie

In paragraaf 2.2. is een uitgebreide uiteenzetting gegeven van à Brakels eigen visie ten aanzien van het duizendjarig rijk. Kort samengevat kwam het er volgens à Brakel op neer, dat de antichrist vernietigd zal zijn vóór het begin van dit rijk. Tevens dat de satan door Christus gebonden zal zijn gedurende deze duizend jaren en dat hij na die jaren weer voor een kleine tijd wordt ontbonden. Tijdens dit rijk zullen de zielen als koningen regeren; de goddeloze partijen van de kerk zullen in deze tijd geen macht kunnen uitoefenen, waardoor er een herleving van de kerk mogelijk is, welke à Brakel de eerste opstanding noemt. De oordeelsdag en de daaraan verbonden verschijning van Christus heeft hij de tweede opstanding genoemd. De regering van de gelovigen met Christus zal in de vorm van een kerkstaat zijn, die geen overlast zal hebben van welke overheid dan ook. Er zal een bijzondere vrede heersen en men zal zeer heilig leven.

Aan het begin van deze duizend jaren zal Christus níet lichamelijk uit de hemel komen en dus ook niet lichamelijk op aarde regeren. Christus zal maar één maal lichamelijk wederkomen en dat zal bij het laatste oordeel zijn. Volgens à Brakel kent de Schrift geen andere lichamelijke opstanding dan die op de jongste dag.

De aanvang van het duizendjarig rijk heeft à Brakel in de toekomst gesteld, waarbij hij zich geheel heeft gedistantieerd van enige speculatie over het precieze moment van aanvang.

Wanneer de bovenstaande visie van à Brakel op het duizendjarig rijk overzien wordt, en we dit combineren met het overzicht van de verschillende stromingen binnen het chiliasme, zoals beschreven in paragraaf 2.3., dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat à Brakel behoort tot het post-millennianisme, of anders gezegd: dat hij een post-chiliast is geweest. Immers, voor deze stroming is het meest kenmerkende dat men geen dubbele wederkomst leert, maar alleen een lichamelijke komst van Christus verwachtte ná (*post*) het duizendjarig rijk.

2.5. Een evaluatie

Met bovenstaande paragraaf heb ik antwoord gegeven op de eerste vraagstelling, zoals die verwoord is in paragraaf 1.1.. Het is duidelijk geworden, hoe belangrijk het is een bepaalde visie goed weer te geven alvorens vastgesteld kan worden tot welke stroming iemand behoort. Daarbij ben ik mij ervan bewust, dat ik afwijk van menige opvatting over à Brakels visie aangaande het duizendjarig rijk. Naar mijn mening is het alleen B. Wentsel geweest, die à Brakel op dit punt naar de juiste waarde heeft weten te schatten⁹⁸.

In deze evaluatie wil ik echter nog even terugkomen op de opvatting van J. van Genderen, die à Brakels visie waardeerde als partieel of schijnbaar chiliastisch. Van Genderen wil ten aanzien van à Brakel liever spreken over partieel chiliasme dan over postmillennialisme. Daarbij ziet Van Genderen het partieel chiliasme als een (mogelijk) onderdeel van het postmillennialisme, waarbij binnen de laatst genoemde stroming de wederkomst van Christus volgt op duizend jaren of een langdurige periode van vrede. De

⁹⁷ Hierbij moet wel opgemerkt worden, dat Meeuse er op wijst, dat er ten aanzien van een eerste wederkomst van Christus geen eenheid van gevoelens was. Er waren namelijk ook vele mensen die de komst van een “onzichtbare Christus-Geest” verwachtten in de harten van de mensen.

⁹⁸ Zie boven, 7.

‘partieel-chiliasten’ onderscheiden zich dan binnen deze stroming van anderen, doordat hun ‘verwachtingen niet zelden meer geestelijk dan aards getint zijn’⁹⁹. À Brakel stelt echter het duizendjarig rijk heel duidelijk als een ‘aards rijk’ voor. Mijns inziens mag hij dan ook met B. Wentsel voluit een postmillennianist of post-chiliast genoemd worden en niet een partieel (post-)chiliast.

⁹⁹ Zie de definities bij Van Genderen, *Duizendjarig vrede-rijk*, 66-67.

3. W. à Brakels tijdgenoten over het duizendjarig rijk

Dit hoofdstuk is wat zwaar om te verstaan, en wordt door de uitleggers verschillend verklaard. (Kanttekenaren)¹⁰⁰

Het blijkt dat Openbaring 20, hét hoofdstuk over het duizendjarig rijk, door de eeuwen heen zeer verschillend geïnterpreteerd is. Echter, zijn deze verschillen ook zo nadrukkelijk aanwezig in de tijd van de Nadere Reformatie?

In dit hoofdstuk worden een aantal tijdgenoten van à Brakel besproken, die evenals hij zich uitgelaten hebben over het duizendjarig rijk. Daarbij gaat het er om te zien welke visies op het duizendjarig rijk er in à Brakels tijd waren en in welk opzicht deze overeenkomen of verschillen van de besproken opvatting van à Brakel. De tijdgenoten zullen worden besproken in chronologische volgorde; achtereenvolgens zijn dit Godefridus Udemans (1581/2-1649), Jacobus Koelman (1632-1695), Herman Witsius (1636-1708), Friedrich Adolf Lampe (1683-1729) en Theodorus van der Groe (1705-1784). Hierbij moet opgemerkt worden, dat de eerstgenoemde en de laatste twee eigenlijk niet gerekend kunnen worden tot à Brakels ‘tijdgenoten’. Desondanks worden ze hier besproken om over een langere tijdspanne te zien welke mening er over het algemeen binnen de Nadere Reformatie was op het duizendjarig rijk. Daarnaast wordt ook de opvatting van de kanttekenaren besproken zoals zij die verwoord hebben in de kanttekeningen bij de Statenvertaling, aangezien deze ook ten tijde van de nadere reformatoren verschenen zijn. Op grond van het feit dat deze kanttekeningen in het jaar 1637 zijn verschenen¹⁰¹ en het feit dat de kanttekenaren voor de kanttekeningen bij het bijbelboek Hooglied gebruik hebben gemaakt van Udemans’ *Verclaringe over het Hooge-Liedt Salomo*¹⁰², wordt hun visie op het duizendjarig rijk tussen die van Udemans en Koelman besproken.

3.1. Godefridus Udemans (1581/2-1649)

Wanneer we bedenken dat Udemans onder andere een werk geschreven heeft met de titel *De Laetste Basuyne*¹⁰³, dan kunnen we niet om deze persoon en zijn theologie heen bij een bespreking van à Brakels tijdgenoten en hun visie op het duizendjarig rijk. Ook al is er misschien niet van een directe aanwijsbare invloed sprake, de visie op het duizendjarig rijk van Udemans helpt wel om de gangbare opvattingen van de Nadere Reformatie over de eschatologie beter te verstaan.

Udemans gaat in zijn *De Laetste Basuyne* uitvoerig in op de vraag naar de nog on vervulde bijbelse profetieën, die plaats zullen moeten vinden voordat Christus zal wederkomen. Eerst moest volgens hem de volheid van de heidenen ingaan, hetgeen voor hem een stimulans was om zich in te zetten voor de zending onder de volken. Als tweede zouden de joden tot bekering komen en tenslotte zal de val van Rome nog een feit worden alvorens Christus kan wederkomen¹⁰⁴. De verwachting van de val van Rome houdt verband met het feit dat voor Udemans de paus zonder meer de antichrist was. In verschillende werken heeft hij deze uitspraak ontelbare malen herhaald. De Paus is de ware antichrist en te Rome heeft de

¹⁰⁰ Kanttek.1 op Openb.20

¹⁰¹ C.A. Tukker, *Aantekeningen bij kanttekeningen*, Utrecht 1997, 13.

¹⁰² Tukker, *Aantekeningen*, 29; K. Exalto, ‘Godefridus Udemans (1581/2-1649)’, in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, ’s-Gravenhage 1989, 102-103.

¹⁰³ G. Udemans, *De Laetste Basuyne*, Dordrecht, 1635.

¹⁰⁴ C. Graafland, *De puriteinen*, 76-77; K.Exalto, *Udemans*, 113.

antichrist zijn stoel geplaatst¹⁰⁵. Ten aanzien van de vervulling van de drie bovenstaande tekenen weet volgens Udemans alleen God het tijdstip waarop dit zal plaatsvinden¹⁰⁶.

Ondanks het feit dat Udemans tekenen noemt die nog plaats moeten vinden voordat de oordeelsdag zal aanbreken, heeft hij nadrukkelijk het chiliasme afgewezen. Zijn uitgangspunt is dat het rijk van Christus een géésteijk rijk is. Volgens hem hebben de joden en de chiliasten er een geheel verkeerde voorstelling van. Er kan geen sprake van zijn dat er vóór de Jongste Dag hier op aarde een ‘heerlijke staat’ van een triomferende kerk zal zijn. Door God is de kerk hier op aarde niets dan verdrukking voorzien. In het Oude Testament worden er volgens Udemans vele beloften gegeven, die spreken van een gelukkige staat van het rijk van Christus, maar de joden hebben dit verkeerd uitgelegd door te beweren dat het rijk van de Messias in uiterlijke gedaante zal komen. Christus heeft juist geleerd dat Zijn rijk geheel geestelijk is¹⁰⁷.

Niet alleen de joden, maar ook de chiliasten van zijn tijd dwalen. In zijn *De Laetste Basuyne* stelt Udemans, dat de chiliasten op grond van Openbaring 20 menen, dat ‘Christus eerst de martelaren zal opwekken en in de buurt van Jeruzalem met hen zal regeren en dat pas daarna de andere doden zullen worden opgewekt’¹⁰⁸. Udemans roept echter op grond van andere nieuwtestamentische teksten op om onze harten omhoog te heffen. De mens moet een huis zoeken, dat eeuwig in de hemelen is. Volgens hem hebben de vaders onder het Oude Verbond niet gedroomd van een aards koninkrijk van duizend jaren dat door Christus zou worden opgericht; Udemans verwijst deze mening naar het rijk van ‘de onheilige en oudwifse fabelen’¹⁰⁹. De toekomst van Christus is een hemelse toekomst en een kenmerk van een ‘kind van God’ is te verlangen naar deze toekomst¹¹⁰.

3.2. De Kanttekenaren¹¹¹

Aan het begin van Openbaringen 20 geeft Antonius Walaeus (1573-1639), de kanttekenaar op de Openbaring van Johannes, reeds aan dat dit hoofdstuk ‘wat zwaar is om te verstaan’¹¹². Hij geeft dan ook eerst de mening van ‘eenige’ uitleggers¹¹³, waarna hij zelf deze mening weerlegt. Zodoende wordt met name in deze weerlegging de visie van de Kanttekenaren¹¹⁴ duidelijk.

Het eerste wat Walaeus naar voren brengt is, dat de antichrist en zijn rijk niet geheel verwoest zullen worden. Dit zal pas plaatsvinden bij de laatste komst van Christus en het eindoordeel. Dit houdt in dat de antichrist er altijd zal blijven, ook tijdens het duizendjarig rijk. Deze bewering is niet vreemd, daar de kanttekenaar het duizendjarig rijk in het verleden dacht en met de antichrist de paus te Rome bedoelde. Dit laatste wordt uit verschillende kanttekeningen duidelijk, met name wanneer gezegd wordt dat de troon van de antichrist te Rome staat en dat hij zichzelf en zijn kerk vele ‘schoone en aanlokkende titels’ heeft gegeven,

¹⁰⁵ Exalto, *Udemans*, 97.

¹⁰⁶ Exalto, *Udemans*, 114.

¹⁰⁷ Exalto, *Udemans*, 103-104.

¹⁰⁸ Exalto, *Udemans*, 114.

¹⁰⁹ Exalto, *Udemans*, 114.

¹¹⁰ Exalto, *Udemans*, 115.

¹¹¹ Ik gebruik hier het gangbare meervoud, maar in het geval van het boek Openbaringen zou er ook in het enkelvoud gesproken kunnen worden. Het is namelijk bekend dat de kanttekeningen op de Openbaring van Johannes geschreven zijn door Antonius Walaeus (zie Tukker, *Aantekeningen*, 30)

¹¹² Kanttekening 1 bij Openb.20:1.

¹¹³ De opvatting die de kanttekenaar weergeeft komt overeen met het post-millennianisme (zie § 2.3.2.). Wie Walaeus met deze ‘eenige uitleggers’ bedoelt, vermeldt hij echter niet.

¹¹⁴ Meervoudsvorm; aangezien ‘zij gezamenlijk bekend en gekend worden als mensen die voor het vertaalwerk en voor de tekst van de kanttekeningen verantwoordelijk waren’ (zie Tukker, *Aantekeningen*, 30).

zoals ‘de heilige vader, de stadhouder van Christus, het hoofd van de katholieke Kerk, de navolger van Petrus, het fundament der Kerk, enz.’¹¹⁵.

Het tweede punt dat de kanttekenaar bestrijdt is de gedachte dat er nergens in de Schrift sprake zou zijn van een ‘stand der Kerk na de bekering der joden, die zonder kruis, strijd en vervolging door de geheele wereld zou zijn’. Daarnaast is de verwachting van een duizendjarig rijk, waarbij aan het begin daarvan miljoenen martelaren zullen opstaan en regeren ofwel hier op de aarde ofwel in de hemel, in strijd met het artikel van de opstanding van de doden uit de belijdenis¹¹⁶.

Tot slot heeft Walaeus een poging gedaan deze duizend jaren ergens in de geschiedenis te plaatsen. Zoals reeds is opgemerkt, bestrijdt de kanttekenaar dat het duizendjarig rijk geheel in de toekomst gedacht moet worden. De gedachte dat de duizend jaren symbolisch zouden slaan op de gehele periode tussen de eerste en de tweede komst van Christus, is door hem verworpen, omdat de satan ontbonden zal worden vóór de tweede komst van Christus. Anderen die menen dat de duizend jaren geëindigd zijn voor de komst van de antichrist, worden door Walaeus ook bestreden, omdat de antichrist er volgens hem tijdens deze duizend jaren nog is. Vervolgens stelt hij dat er sommigen zijn die het duizendjarig rijk laten beginnen in het jaar 70 na Christus, bij de verwoesting van Jeruzalem en laten eindigen bij de regering van Paus Gregorius de VII omstreeks 1070. Daarnaast zijn er volgens de kanttekenaar ook, die deze duizend jaren laten beginnen bij Constantijn en vervolgens laten lopen tot omstreeks 1300. Deze laatste twee meningen bestrijdt Walaeus niet maar deze laat hij zonder verder een oordeel daarover te geven ter kennisgeving staan¹¹⁷. Dit feit en de opmerking dat hij de mening dat ‘alles nog staat te gebeuren’ niet onderschrijft toont, dat Walaeus en de andere kanttekenaren¹¹⁸ het moment van het duizendjarig rijk duidelijk in het verleden dachten.

3.3. Jacobus Koelman (1632-1695)

Een belangrijk tijdgenoot en tevens leeftijdgenoot van à Brakel is J. Koelman geweest. Met name als het gaat om de visie op het duizendjarig rijk kunnen we niet om deze persoon en zijn werk heen, te meer omdat Koelman zich over deze materie heel stellig uitgesproken heeft in zijn *Sleutel: Ter opening van de donkerste kapitelen in de Openbaringe gedaan aan Johannis*¹¹⁹. De volledige titel wijst reeds aan wat er in dit geschrift van Koelman te verwachten valt. Er wordt in gehandeld over de kerkelijke en wereldlijke veranderingen vanaf de geboorte van Christus tot aan het einde van de wereld en in het bijzonder over de val van de antichrist. Deze val ziet Koelman in zijn dagen heel opmerkelijk in vervulling gaan.

¹¹⁵ Kanttek. 13 bij Openb.17:4; zie verder ook kanttek. 14 bij Openb.16:10 en kanttek. 19 bij Openb.16:13.

¹¹⁶ Kanttek. 1 bij Openb.20:1.

¹¹⁷ Kanttek. 8 bij Openb.20:3.

¹¹⁸ Naast Antonius Walaeus werkten Jacobus Rolandus en Festus Hommius aan de kanttekeningen op het Nieuwe Testament mee.

¹¹⁹ J. Koelman, *Sleutel. Ter opening van de donkerste kapitelen in de Openbaringe gedaan aan Johannis op het eiland Patmos waar in het kort doch duydelyk worden voorgesteld, de voornaamste kerk- en waereldlyke veranderingen, van de dagen des Nieuwen Testaments, inde regering Gods over zyn kerk en derzelver vyanden, dan de geboorte Christus tot het einde der waereld, en inzonderheid wegens de val van den anti-christ, waar van men ten huidigen dagen, zo opmerkelyk, de vervulling ziet gebeuren alles opgemaakt uit naarstige overdenking en onderzoek van de zeven segelen, phiolen, bazuinen en donderslagen, die in de zinryke Openbaringe van Johannis beschreven zyn waar by te gelyk de schriften van Jurieu, van Wezel en Swart, des aangaande, ter toets gebragt en wederleid worden.* Amsterdam 1689/1768². Deze volledige titel is ontleend aan Graafland, *Puriteinen*, 92 voetnoot 84; de jaren van uitgave aan Meeuse, *De toekomstverwachting*, 26 voetnoot 5.

Daarnaast valt er volgens C. Graafland uit de titel ook op te maken dat hij het radicale chiliasme van onder andere de Fransman P. Jurieu (1637-1713) stellig afwees¹²⁰.

Ook al heeft Koelman de radicale vorm van het chiliasme afgewezen, dit houdt niet in dat hij zelf in het geheel geen chiliastische voorstelling heeft gehad aangaande de toekomstverwachting. C.J. Meeuse stelt dat Koelman binnen zijn uitleg over de zeven zegels, bazuinen en fiolen heel duidelijk het duizendjarig rijk een plaats heeft gegeven, ‘geheel naar de gewoonte van die dagen’. Koelman nam het getal “duizend” niet letterlijk, maar zag het als een ‘zeer ruime tijd’. De mogelijkheid om het getal wel letterlijk te nemen, heeft hij daarentegen wel opengelaten¹²¹.

Het vrede-rijk zal niet een tijd zijn zonder strijd tegen de satan, de wereld en de zonde; de duivel blijft woeden. Voordat dit rijk er echter zal zijn, zal wel eerst het rijk van de antichrist ten onder gaan. Koelman meent dat deze ondergang trapsgewijze zal plaatsvinden en niet, zoals de chiliasten leren, als een plotselinge omkering¹²².

In zijn *Sleutel* is Koelman uitgebreid ingegaan op acht dwalingen die hij bij de chiliasten ontdekte. Als eerste stelt hij dat Christus aan het begin van de duizend jaren niet persoonlijk zichtbaar uit de hemel zal komen en hier op aarde zal heersen¹²³. De tweede dwaling van de chiliasten, die hij verwerpt, is dat er aan het begin van het duizendjarig rijk een lichamelijke opstanding van de martelaren zal plaatsvinden om hier op aarde of eventueel in de hemel met Christus te heersen. Volgens Koelman moet de opstanding van de martelaren verstaan worden als het voortleven van hun getuigenis binnen de kerk. De derde gedachte die hij verwierp betreft het feit dat het heersen van de heiligen met Christus tijdens die duizend jaren een uitwendig en werelds heersen zou zijn. Openbaring 20 moet niet letterlijk, maar figuurlijk en oneigenlijk verstaan worden; het gaat om een *geestelijk* heersen. De vierde en vijfde dwaling die Koelman bestrijdt betreft de heiligen tijdens die duizend jaren. Naast de heiligen zullen er wél andere mensen op aarde leven en deze heiligen zullen ook zeker sterven tijdens het duizendjarig rijk. De zesde dwaling is de gedachte dat er in deze duizend jaren weer een uiterlijke tempel zou zijn en de offerdienst weer hersteld zou worden. Koelman wijst dit ten stelligste af als dwaas en ketters. Tevens verwerpt hij de dwaling dat men in het duizendjarig rijk weer in paradijselijke staat zou leven, hetgeen de heiligen grote rijkdommen oplevert. Volgens Koelman zal Kanaän wel zijn vroegere vruchtbaarheid herkrijgen, maar de mens zal niet voor de oordeelsdag van de dienstbaarheid verlost worden; er zullen altijd armen zijn, ook tijdens deze duizend jaren. Tenslotte bestrijdt Koelman de mening, dat er voor de heiligen alleen maar voorspoed en volkomen vrede en rust en geen enkele tegenspoed zal zijn. Hij wijst er op dat de satan slechts ten dele gebonden zal zijn, dat er nog steeds huichelaars zullen zijn en dat de heiligen ook in die tijd tegen hun gebreken hebben te strijden¹²⁴.

Tenslotte moet hier het moment vermeld worden, waarop Koelman dacht dat het duizendjarig rijk aanving. In de *Sleutel* geeft hij een overzicht van drie verschillende opvattingen omtrent de tijd van het aanbreken van het duizendjarig rijk: sommigen menen dat de duizend jaren reeds voorbij zijn, zoals G. Voetius (1589-1676) en de kanttekenaren van de Statenvertaling; anderen menen dat de duizend jaren geheel in de toekomst gedacht moeten worden, zoals onder andere de “oude chiliasten”, J.H. Alstedt (1588-1638), J. Mede (1586-1638) en P. Jurieu (1637-1713); weer anderen dachten dat de duizend jaren reeds begonnen waren en zelf op dat moment deel uitmaakten van het duizendjarig rijk. Tot deze laatste groep

¹²⁰ Graafland, *Puriteinen*, 79.

¹²¹ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 80.

¹²² Ibidem.

¹²³ Op grond van deze uitspraak van Koelman moeten we concluderen, dat de waardering van W.J. van Asselt in zijn *The last days*, als zou Koelman een pre-millennianist zijn, niet juist is. (Zie boven; § 2.3.3.)

¹²⁴ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 89-92.

rekende hij Th. Brightman (1562-1607), J. Durham (1622-1658) en J. Napier (1550-1617). Koelman zelf schaarde zich onder de laatste groep en beweerde dat het duizendjarig rijk begonnen was in 1560, toen de Reformatie in Europa gevestigd was¹²⁵. Volgens Meeuse ‘zag hij in de kerk van zijn dagen de beloften in vervulling gaan, steeds meer naarmate de idealen van de Nadere Reformatie vaster vormen aannamen’¹²⁶. Koelman plaatste de aanvang van het duizendjarig rijk vóór de vijfde fiool. Dit hield in dat de verwoesting van de antichrist (de macht van Rome¹²⁷) tijdens de duizend jaren zou plaatsvinden, en tevens dat de joden bekeerd zouden worden en de volheid van de heidenen zouden ingaan tijdens dit rijk¹²⁸.

3.4. Herman Witsius (1636-1708)

In de tijd dat à Brakel predikant was te Leeuwarden (1673-1683) verbleef ook H. Witsius in de Friese provincie. Witsius was één van à Brakels voorgangers in de gemeente van Leeuwarden. Van 1675 tot 1680 bekleedde Witsius tegelijk het ambt van predikant en hoogleraar in Franeker¹²⁹. Volgens F.J. Los moet deze theoloog een gunstige invloed hebben uitgeoefend op het ‘vurig Friesch karakter’ van à Brakel. Tegelijkertijd is à Brakel ook een gematigd tegenstander van Witsius geweest voor wat betreft de sterkere binding met het coccejanisme van laatstgenoemde¹³⁰.

Evenals vele andere vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie heeft ook Witsius zich uitgelaten over het duizendjarig rijk. Het is echter niet zo dat hij hier grote aandacht aan heeft besteed. In zijn ‘hoofdwerk’ *De Oecumenia Foederum Dei* heeft Witsius slechts zeven pagina’s aan dit onderwerp gewijd en in zijn *Exercitationes Sacrae* komt dit onderwerp niet meer dan op twee bladzijden naar voren¹³¹. Dit wil evenwel niet zeggen, dat hij geen duidelijke visie heeft op het duizendjarig rijk. Witsius is echter heel voorzichtig in het bespreken van deze materie.

Het duizend jaren gebonden zijn van de satan, zoals beschreven in Openbaring 20, kon Witsius niet terugvinden in de geschiedenis van de kerk. Vandaar dat hij het duizendjarig rijk als toekomstig beschouwde. Tevens wilde hij het rijk ook niet verklaren als de eeuwige regering van Christus in de hemel. Daarom behoren die duizend jaren in het geloof verwacht te worden en moet in onze gebeden om het uitbreken van deze tijd worden gesmeekt. De profetie van het loofhuttenfeest uit Zacharia 14 wordt evenals Openbaring 20 door Witsius uitgelegd als een tijd van grote blijdschap die God voor de voleinding van de wereld aan zijn volk zal schenken. Hij zag duidelijk parallellen tussen deze twee hoofdstukken. Na deze glorie tijd voor de kerk zal er een teruggang volgen door het uitbreken van nieuwe oorlogen om de kerk te straffen. Deze straffen vereenzelvigt hij met de vermelding van Gog en Magog. Wanneer deze overwonnen zijn, dan zal volgens Witsius Christus terugkomen om te oordelen. Dat is dan de laatste en meest glorierijke komst van het koninkrijk van God. Zijn terughoudendheid over dit onderwerp wordt nogmaals onderstreept door zijn eigen woorden: “De uitkomst zal de beste uitlegger zijn van deze duistere profetie”¹³².

¹²⁵ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 26-27.

¹²⁶ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 81.

¹²⁷ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 77 voetnoot 38.

¹²⁸ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 81; zie ook T. Bienen, *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, 7-8.

¹²⁹ Los, 50; J. van Genderen, ‘Herman Witsius (1636-1708)’, in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, ’s-Gravenhage 1986, 194.

¹³⁰ Los, 50.

¹³¹ Van Genderen, *Witsius*, 217 voetnoot 26.

¹³² Van Genderen, *Duizendjarig vrede rijk*, 42 en *Witsius*, 213.

3.5. Friedrich Adolf Lampe (1683-1729)

Niet alleen het feit dat Lampe geen ‘echte’ tijdgenoot van à Brakel is, maar ook het feit dat Lampe niet meer gerekend kan worden tot de eigenlijke vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie, zou er toe kunnen leiden om er van af te zien deze persoon en zijn werk in verband te brengen met het werk van à Brakel. Hierbij moet echter niet vergeten worden, dat Lampe’s geestelijke achtergrond voluit door de Nadere Reformatie is bepaald. Hij voelde zich nauw verwant met J. van Lodenstein, in zijn strijd tegen de Labadisten beriep hij zich op de meningen van W. Teellinck en Van Lodenstein. Daarnaast wist hij zich ook één van opvatting met H. Witsius. Hieruit blijkt duidelijk dat hij wilde staan in de traditie van de nadere reformatoren. Echter, omdat Lampe in veel opzichten verschilde van deze zeventiende-eeuwse vernieuwingsbeweging, wil C. Graafland hem liever aanduiden als Gereformeerd Piëtist dan als vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie¹³³. Ondanks deze laatste opmerking acht ik het vanwege Lampe’s wortels in de Nadere Reformatie geoorloofd om ook hier zijn visie op het duizendjarig rijk te behandelen.

Dat we niet om deze persoon en zijn visie heen kunnen, wordt nog eens extra benadrukt door het feit dat Lampe, evenals à Brakel, een uitvoerige studie geschreven heeft over het genadeverbond¹³⁴. In *De Verborgentheit* (1718) geeft Lampe een uiteenzetting van het genade-verbond, waarbij het vooral gaat om het persoonlijke geloof: de heilsordelijke beleving van het heil staat centraal. Daarbij heeft de heilsgeschiedenis een secundaire, illustratieve betekenis. Net als à Brakel wordt het eerste deel van Lampe’s werk in beslag genomen door een verhandeling over de heilsorde, terwijl pas in het tweede deel de heilsgeschiedenis volgt¹³⁵. Niet alleen wat betreft de indeling van zijn werk, maar ook inhoudelijk sluit Lampe aan bij à Brakel. Graafland ziet ‘wellicht voor meerdere elementen’ in Lampe’s theologie een traditielijn lopen naar à Brakel en nog verder terug naar Amesius¹³⁶.

Voor dit onderzoek is het van belang om te zien dat Lampe de heilshistorie onderverdeelt in zeven perioden overeenkomstig de zeven scheppingsdagen. Het scheppingsgebeuren is voor hem profetische beeldspraak; het staat symbool voor de gehele heilsgeschiedenis. In de zeven scheppingsdagen is de hele tijdsspanne van het rijk van Christus afgebeeld: de volle zeventienduizend jaren. De eerste werelddag slaat op de tijd tussen Adam en Noach; de tweede dag behelst de tijd van Noach tot Mozes, waarbij de tijd dat Israël in Egypte is geweest door Lampe gezien wordt als de nacht tussen de tweede en de derde dag. De derde dag omvat de tijd tussen Mozes en Christus, terwijl de vierde dag de tijd tussen Christus’ geboorte en de komst van de antichrist aangeeft, waarbij met de antichrist de overheersing van de kerk van Rome wordt bedoeld. De vijfde dag is de tijd van de antichrist tot de Hervorming. Dit houdt in dat Lampe de Hervorming in de 13^e eeuw moet laten beginnen, waarbij hij denkt aan de vernieuwingsbewegingen van de Albigenzen en de Waldenzen. De kerkhervorming van de 16^e eeuw is het hoogtepunt van het hervormingsproces. Lampe zelf leeft dus tijdens de zesde werelddag; de tijd na de hervormingen. Dit is een tijd van verval, maar het is ook een tijd die in haar vervallenheid een belofte voor het komende vreedrijk bevat. Dit vreedrijk zal de zevende dag zijn; de dag van de wereldsabbath oftewel het duizendjarig rijk. Voordat dit rijk echter gevestigd zal kunnen worden, zal eerst de macht van de antichrist te Rome verzwakt worden en uiteindelijk ten

¹³³ C. Graafland, ‘Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)’, in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, ’s-Gravenhage 1989, 245-246.

¹³⁴ F.A. Lampe, *De Verborgentheit van het Genaade-Verbondt, ter eeren van den grooten Verbonds-Godt, en tot stichtinge van alle heylbegeerige zielen geopent* (Vert. J.le Long), Amsterdam 1718. Dit werk omvat ruim 4000 pagina’s verdeeld over vier delen.

¹³⁵ Graafland, *Lampe*, 249.

¹³⁶ Graafland, *Lampe*, 250.

gronde gaan. De Turken zullen heel snel ten val komen. Door hun val zal de Griekse kerk gereinigd en gered worden. Een grote menigte zal zich van de antichrist afkeren en tot de ware kerk komen, waarna Rome door brand verwoest zal worden. Het joodse volk zal zich bekeren, massaal naar het eigen land terugkeren en Jeruzalem herbouwen. Pas dan zal het duizendjarig rijk een feit kunnen zijn. Na dit 'rijk der heiligen van duizend jaren' komt dan tenslotte 'de laatste toekomst des Heeren', dit is de wederkomst.

Deze periodisering op grond van de scheppingsdagen betrof Lampe eveneens op de na-apostolische tijd, die opnieuw in zeven perioden verdeeld werd. De eerste dag begint dan met de apostolische tijd, daarna volgen de kerk onder de heidense keizers, de kerk van Constantijn, de voorbereiding op de anti-christelijke periode, de Hervorming van de 13^e eeuw en tenslotte de protestantse kerk, met name ontstaan na de Synode van Dordt en de vrede van Münster. Tenslotte heeft Lampe het duizendjarig rijk zelf eveneens in zeven perioden verdeeld. Hij is in staat om een vrij gedetailleerde uitwerking te geven van hoe het in dat rijk zal toegaan, ook al beseft hij wel, dat we het pas echt goed zullen weten, wanneer dit rijk is aangebroken. Met deze methode van Schriftuitleg bevond Lampe zich geheel in het coccejaanse kader¹³⁷.

Op de vraag, wanneer het duizendjarig rijk zal aanvangen, heeft Lampe zich niet uitdrukkelijk uitgelaten, maar het is voor hem wel duidelijk dat dit niet lang meer zal duren. Deze sterke verwachting kwam niet alleen voort uit zijn opvatting dat de eerste zesduizend jaren bijna voorbij zijn, maar had ook te maken met het feit dat Lampe in zijn tijd voortekenen van dit rijk opmerkte. Hij zag de kerk in verval, waardoor er verdere hervorming nodig was, maar hij onderscheidde ook tekenen van herstel. Deze tekenen waren voor hem voortekenen van het nabij-zijn van het duizendjarig rijk. Lampe meende dat men in zijn tijd 'op de drempel van de tijden was gesteld' en dat men zich daarom voorbereiden moest op het komende duizendjarig rijk¹³⁸.

3.6. Theodorus van der Groe (1705-1784)

Evenals bij F.A. Lampe zou bij Th. van der Groe de vraag gesteld kunnen worden of deze nog wel tot de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie gerekend kan worden, zeker ook omdat hij geheel in de achttiende eeuw geleefd heeft. Toch wordt hij over het algemeen tot deze beweging gerekend en is er door S. van der Linde zelfs gesteld, dat het Van der Groe is geweest, die de periode van de Nadere Reformatie heeft afgesloten¹³⁹.

Van der Groe heeft evenals Lampe de historie verdeeld in zeven perioden. Volgens Van der Groe leefde hij in de vijfde periode, die aangebroken was bij Christus' eerste komst op de aarde. Dit tijdperk kenmerkte zich door het feit dat de joden uit het verbond vallen. Zij hebben zich geërgerd aan het genadige werk van God voor de volken en hebben aldus Christus verworpen. Tot in zijn dagen is deze afval van de joden het geval gebleven, maar Van der Groe verwachtte dat hier verandering in zou komen: de zesde periode zal de bekering van de joden brengen. Naast deze bekering zullen vóór het zevende tijdperk - de wederkomst van Christus - nog enige andere gebeurtenissen plaatsvinden. Allereerst moest volgens Van der Groe de antichrist vallen, zijn rijk geheel verbroken en de stad Rome, hetwelk de troon van het beest is, verwoest worden. Naast de bekering van de joden, zal ook de 'volheid van de heidenen' het koninkrijk van God ingaan. Wanneer dit alles gebeurd is, zal er nog een verheerlijkte staat voor de Kerk aanbreken, waarin de gelovigen met Christus als Koning

¹³⁷ Graafland, *Lampe*, 254-256; Brienens, *Eschatologie*, 292; zie voor Coccejus' periodisering § 2.3.2.

¹³⁸ Graafland, *Lampe*, 259.

¹³⁹ Geciteerd bij T. Brienens, 'Theodorus van der Groe (1705-1784)', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie; Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 309-310.

gedurende duizend jaren op aarde zullen heersen. Tegelijkertijd zal de satan tijdens deze duizend jaar in de hel opgesloten worden, zodat deze de volken niet kan verleiden. Na het duizendjarig rijk verwachtte Van der Groe nog een zware vervolging, bewerkstelligd door Gog en Magog, waarna zij door vuur uit de hemel verslonden zullen worden, hetgeen het aanbreken van de dag van het oordeel betekent.

De wederkomst van Christus laat volgens deze opvatting nog minstens duizend jaren op zich wachten en is dus ‘volgens Gods woord, nog zoo nabij niet’. De tijd voorafgaand aan deze wederkomst, de zesde periode, zal echter een machtige tijd zijn voor zowel de joden als de heidenen¹⁴⁰.

3.7. Een evaluatie

Wanneer we het bovenstaande overzien, blijkt er een duidelijke tweespalt te bestaan tussen de latere vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie aan de ene kant en de kanttekenaren, samen met Udemans, aan de andere kant. Deze verscheidenheid komt met name tot uitdrukking wanneer we hun meningen over de ‘tekenen’ nader bezien. Het verschil tussen de genoemde visies betreft daarbij niet de tekenen op zich, maar wel de plaats die aan deze tekenen gegeven wordt binnen de toekomstverwachting. Ze worden namelijk enerzijds als voortekenen voor het naderend duizendjarig rijk gezien en anderzijds als voorboden van de wederkomst van Christus, zonder enige koppeling aan het duizendjarig vrederijk.

Wat betreft de ‘tekenen’ die vóór de wederkomst en eventueel vóór een duizendjarig rijk plaats zullen vinden, is het ‘algemene gevoel’ van de nadere reformatoren gelijkgesteld. Allereerst moet de ‘volheid van de heidenen’ tot geloof komen; dit is namelijk noodzakelijk om te komen tot het tweede teken: de bekering van de joden. Naast deze twee sterk samenhangende tekenen moet tevens de val van de antichrist plaatsvinden. Op de vraag wie deze antichrist is, wordt in die tijd ook eensluidend geantwoord: de paus of het pausdom te Rome. Ondanks verdere verschillen keren deze drie tekenen telkens weer terug en verschillen evenmin met de visie van à Brakel¹⁴¹.

Opmerkelijk is wel uit de bovenstaande visies, dat het letterlijk nemen van de duizend jaren uit Openbaring 20 pas in de loop van de 17e eeuw blijkt te zijn opgekomen. Udemans wijst deze letterlijke interpretatie immers nog af. Vanaf de tijd van de kanttekenaren heeft men de duizend jaar (of daaromtrent) letterlijk geïnterpreteerd. Daarbij is het tevens opmerkelijk dat zowel de kanttekenaren als Koelman het duizendjarig rijk in het verleden plaatsten en de drie genoemde tekenen niet verklaarden als voortekenen van het duizendjarig rijk, maar als voortekenen van de wederkomst. Over één zaak was men het wel eens: vóór het eventuele duizendjarig rijk zou Christus niet lichamelijk wederkomen en zou er ook geen lichamelijk opstanding zijn van martelaren. Het 17e-eeuwse chaliasme werd dus algemeen afgewezen. Met behulp van onze onderscheiding van de verschillende chiliastische stromingen uit het vorige hoofdstuk kunnen we bovendien stellen, dat alle besproken auteurs, evenals à Brakel, behoren tot het post-millennianisme.

Bij de visie van Koelman op het duizendjarig rijk is het opvallend dat hij, net als à Brakel later zou doen, een aantal dwalingen over deze materie heeft weerlegd. Dit overwegende en gelet op het feit dat het bekend is dat à Brakel in het bezit is geweest van verscheidene werken van Koelman en deze werken waardeerde¹⁴² alsmede het gegeven dat zij met elkaar bevriend zijn geweest¹⁴³, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat à Brakel bij zijn

¹⁴⁰ Brienens, *Th. van der Groe*, 307-309; Brienens, *Eschatologie*, 293.

¹⁴¹ Zie boven, 18.

¹⁴² RG I, 28 (XIII).

¹⁴³ Los, *W. à Brakel*, 17, 60.

uitleg van Openbaring gebruik heeft gemaakt van Koelmans eerder verschenen *Sleutel*. Vandaar dat we in het volgende hoofdstuk met name de weerleggingen van zowel Koelman als à Brakel nader zullen vergelijken om te bezien of Koelmans opvattingen aan te merken zijn als een bron voor à Brakels visie op het duizendjarig rijk of een deel ervan.

4. Bronnen voor à Brakels visie op het duizendjarig rijk

À Brakel is bijzonder bevattelijk, zoodat men nooit naar zijne meening heeft te gissen, en vreemde talen of schrijvers vermijdt hij. (F.J. Los)¹⁴⁴

Het feit dat iemand als à Brakel een voor iedereen te bevatten taalgebruik heeft gehanteerd, is zeer prijzenswaardig. Hiermee heeft hij zeker het doel bereikt, hetgeen hij voor ogen heeft gehad, om een geschrift het licht te doen zien dat door het gewone volk te lezen en te begrijpen was. À Brakel heeft bewust of onbewust vermeden om aan te geven of hij al dan niet citeert of waar hij een bepaalde opvatting aan ontleend heeft. Dit betekent echter voor ons dat het zeer moeilijk, zo niet onmogelijk is om op grond van harde feiten de vraag naar de bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk te beantwoorden.

Desondanks zal er in dit hoofdstuk een poging gedaan worden om met behulp van de weinige aanwijzingen die er zijn, enige mogelijke bronnen voor à Brakels visie weer te geven. Daarbij zullen met name zijn vader Theodorus à Brakel (1608-1669) en de al eerder genoemde J. Koelman en J.H. Alsted een belangrijke rol spelen, alsmede à Brakels eigen visie op de Schrift en zijn polemieken tegen het coccejanisme.

4.1. Theodorus à Brakel (1608-1669)

Wanneer wij een poging willen doen om mogelijke bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk aan te wijzen, dan kunnen wij niet om zijn vader Th. à Brakel heen. Als er één ‘bron’ met zekerheid vast te stellen is, dan is het wel de invloed van zijn vader. W. à Brakel schrijft hierover zelf in een verhandeling over de laatste dagen van het leven van zijn vader. Onder de titel *‘De laeste uyren van den auther’* is dit geschrift toegevoegd aan *Trappen des geestelycke levens*¹⁴⁵ van Th. à Brakel. W. à Brakel moest de *Trappen* ‘volgens bevel’ van zijn vader na zijn dood laten verschijnen, toen hij nog als predikant in Leeuwarden stond. Dit ‘bevel’ heeft W. à Brakel dan ook direct na de dood van zijn vader uitgevoerd en daaraan ‘de laatste uren’ van zijn vaders leven toegevoegd volgens de aantekeningen die hij daarvan gemaakt had¹⁴⁶.

Th. à Brakel overleed op zondag 14 februari 1669. *De laeste uyren* geven een korte samenvatting van de laatste tien dagen voordat hij stierf, waarin hij afscheid kon nemen van iedereen die dat wilde, in het bijzonder van zijn zoon. Voor dit onderzoek is met name van belang wat er op de twee laatste dagen door vader en zoon besproken is:

“Des Vrijdags den 12den of des Zaterdag den 13den hetzelfde in het lezen van den profeet Jesaja tot het zestigste hoofdstuk gekomen zijnde, las hij (Th.) toen de laatste hoofdstukken voorts uit. Waarop hij begon te spreken van de bekeering der Joden, en hare herstelling, alsmede van een heerlijker staat der kerk van Jezus Christus op aarde.”¹⁴⁷

Uit dit gegeven blijkt dat Th. à Brakel met zekerheid over een heerlijke toekomst van de kerk op aarde heeft gesproken met zijn zoon. Vandaar dat er met enige zekerheid gesteld kan worden dat er van beïnvloeding sprake is geweest. Waarbij wel vermeld dient te worden, dat wij niet weten wat er inhoudelijk besproken is en of ‘een heerlijker staat der kerk’ alleen betrekking heeft gehad op het duizendjarig rijk. Helaas heeft Th. à Brakel niets geschreven

¹⁴⁴ Los, W. à Brakel, 151.

¹⁴⁵ Theodorus à Brakel, *Trappen des geestelycke levens*, Amsterdam 1670. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een herdruk van de derde druk uit 1680 door J. van der Haar, Veenendaal 1981.

¹⁴⁶ *Trappen*, 301.

¹⁴⁷ *Trappen*, 305-306.

over deze materie, waardoor wij niet weten of vader en zoon inhoudelijk geheel met elkaar in overeenstemming waren aangaande de visie op het duizendjarig rijk.

4.2. Jacobus Koelman (1632-1695)

In het voorgaande hoofdstuk is reeds aangegeven, dat er een mogelijkheid bestaat dat Jacobus Koelman als goede vriend van à Brakel deze laatste ook beïnvloed heeft aangaande zijn visie op het duizendjarig rijk. Aldaar is gesteld dat à Brakel in het bezit is geweest van werken van zijn vriend Koelman en deze werken zeer waardeerde¹⁴⁸. Om te zien of Koelman invloed heeft gehad op de visie van à Brakel zal ik hieronder zowel de door Koelman aangewezen ‘dwalingen’¹⁴⁹ als de ‘vragen’ van à Brakel¹⁵⁰ weergeven:

Door Koelman aangewezen dwalingen

1. Dat Christus van ’t begin van de duyzent jaaren zoude persoonlijk zichtbaarlijk afkoomen van den Hemel, en heerschen op de aarde de duyzent jaren.

2. Dat ‘er van ’t begin van de duyzent jaren zal wezen een lichaamljke opstanding van de Martelaeren, om hier op aarde met de andere Heyligen te heerschen; of gelijk Piscator zegt / om die duyzent jaaren boven in den Hemel met Christus te heerschen.

3. Dat het heerschen der Heyligen met Christus die duyzent jaaren, zal weezen een uitwendig, lichaamljik en werelds heerschen.

4. Dat in die tydt van duyzent jaaren geen andere menschen zullen zijn dan Heyligen.

5. Dat de Heyligen in die tijdt van duyzent jaaren niet zullen sterven.

6. Dat ‘er in deze duyzent jaaren noch een uitterlijken tempel zal gebouwt worden van hout en steen, die den Heere heylig soude zyn, alwaar lichaamljik offerhanden van schaapen, bokken, ossen etc. souden geoffert worden door eygenlijk gezeyde Priester en Leviten, met alle oude Ceremonien, Feestdagen etc..

7. Dat ‘er die duyzent jaaren sal weezen een ongemeende vruchtbaarheid der aarde, zo dat het schepsel soude herstelt worden tot zijn vorige staat, voor dat de zonde in de wereld was; en dat de Heyligen dan al ’t samen groote rijkdommen zullen hebben.

8. Dat ‘er die duyzent jaaren geen kruys, verdrucking of tegenspoedt zal zijn voor de Heyligen maar enkel voorspoedt en volkomen vrede en ruste.

À Brakels vragen

3. Of de Heere Jesus in ’t begin van het duysentjarigh Rijk Personnlijk na sijne menschelijke natuyre van den hemel sal komen, ende die duysent jaren lichaamljik, zichtbaarlijk heerschen?

4. Of de Martelaren dan na den lichame sullen opstaan, duysent jaren leven zonder sterven, en hier op aarden de heerschappye hebben?

Zie hierboven vraag 3 en 4.

5. Of de Kerke in die tijdt sal bestaan alleen uyt ware geloovige, sonder vermenginge met onbekeerde?

Zie hierboven vraag 4.

7. Of het sulken gezegenden tijdt sal zijn, dat de aarde van selfs overvloedigh alles sal voortbrengen, en een yeder met rijkdom vervult zijn?

¹⁴⁸ Zie boven; § 3.7.

¹⁴⁹ Geciteerd bij Meeuse, *De toekomstverwachting*, 89-92.

¹⁵⁰ RG II, 984-986.

Deze ‘dwalingen’ en ‘vragen’ naast elkaar gesteld hebbend, kan men een zekere mate van overeenkomst zien. Dwaling 1, 2, 3 en 5 worden door à Brakel bij vraag 3 en 4 behandeld, dwaling 4 van Koelman correspondeert met vraag 5 en dwaling 7 komt grotendeels overeen met vraag 7 van à Brakel. Vervolgens lijkt echter wel dwaling 6 en 8 bij à Brakel achterwege te blijven. Met nadruk gebruik ik hier het woord ‘lijkt’, aangezien de door Koelman weerlegde dwalingen op andere plaatsen in de *Redelijke Godsdienst* wel behandeld worden.

Aangaande de zesde dwaling, die geheel bij à Brakel in zijn behandeling van de verschillende vragen afwezig lijkt, moet opgemerkt worden, dat à Brakel voor zijn mening hierover binnen de behandeling van de vragen verwijst naar een ander deel van zijn werk.¹⁵¹ Vandaar dat hij een uitgebreide verhandeling over het joodse volk en wat daar mee verband houdt hier achterwege heeft gelaten. Ditzelfde geldt voor de achtste dwaling die Koelman heeft weerlegd. In andere bewoordingen heeft à Brakel hierover bij zijn zevende vraag geschreven¹⁵².

Wanneer we deze vergelijking overzien, dan kunnen we stellen dat er zeker overeenkomsten zijn tussen Koelmans en à Brakels behandeling van de vele gedachten rond het duizendjarig rijk. Desondanks voert het te ver om te stellen dat hiermee bewezen is, dat Koelman als bron voor à Brakels visie heeft gefungeerd. In dit verband kunnen we mijns inziens beter spreken van analogieën¹⁵³ dan van invloed, aangezien beide auteurs het algemene gevoelen van de nadere reformatoren verwoorden.

4.3. Johann Heinrich Alsted (1588-1638)

Reeds een aantal malen is de naam van de theoloog J.H. Alsted, ook wel Alstedius genoemd, in dit onderzoek voorgekomen. Gebleken is dat à Brakel in het bezit is geweest van één of meer werken van Alsted¹⁵⁴ en de vraag is of we Alsted aan kunnen merken als een potentiële bron van à Brakels visie op het duizendjarig rijk.

Allereerst is het een vereiste helder te krijgen wat de visie van Alsted op het duizendjarig rijk is geweest, zodat het daarna mogelijk is deze te vergelijken met de opvatting van à Brakel. Echter, bij Alsted is het onmogelijk om over één visie te spreken, omdat hij in de loop van zijn leven van mening aangaande het duizendjarig rijk is veranderd; met name wat betreft de aanvang van dit millennium. Heel helder heeft R.G. Clouse de ontwikkeling van Alsteds visie uiteengezet,¹⁵⁵ daarbij opmerkend dat met name zijn latere standpunt de

¹⁵¹ Bij de behandeling van de vraag: “Waar in sal de heerlijkheit der Kerke bestaan?” schrijft à Brakel als vierde kenmerk: “De geheele Joodtsche natie sal onse Heere Jesus erkennen den waren ende eenigen en haar beloofden Messias te zijn / sullen haar tot hem bekeeren / hem sonderlingh lief hebben / eeren ende verheerlijken. Siet II. Deel. Cap: LX. §10 &c.”; zie *RG* II, 981 (IX). In § 30 van cap.LX heeft à Brakel reeds over de wederkeer van de joden naar het land ‘Canaän’ gehandeld en evenals Koelman gesteld dat de tempel niet herbouwd zou worden en ook de godsdienst niet als voorheen bedreven zou worden; zie *RG* II, 793 (XXX).

¹⁵² À Brakel stelt, dat de “ordinantie Godts sal blijven / in ’t sweet uwes aan gesichtes sult gy u broodt eten: De arme sullen onder u niet ophouden” en “Die haar (d.i. van het duizendjarig rijk) groote aardsche en lichamelijke heerlijkheit ende heerlijkshippe inbeelden / soudén haar bedrogen vinden / alsse die tijdt beleefden.” Zie *RG* II, 986 (XV).

¹⁵³ In de betekenis van ‘gelijksoortig’, zoals het begrip ‘analogie’ gebruikt wordt door M.J.A. de Vrijer in zijn *Schortinghuis en zijn analogieën*, Amsterdam 1942, 112. De Vrijer stelt dat ‘op gelijksoortige voedingsbodems gelijksoortige gewassen gaarne groeien’. Er hoeft dan geen sprake te zijn van invloed, maar bepaalde godsdienstige verschijnselen blijken wel geheel overeen te komen met een zelfde fenomeen uit het verleden of uit een ander land. In het laatste geval kan het zelfs gelijktijdig zijn zonder dat er sprake is van het uitoefenen van invloed op elkaar. ‘Er is dan sprake van analogie’.

¹⁵⁴ Zie § 1.3.3.

¹⁵⁵ R.G. Clouse, ‘The rebirth of millenarianism’, in: P. Toon, *Puritans, the millennium and the future of Israël: Puritan eschatology 1600 to 1660*, Cambridge 1970, 42-65.

meeste invloed heeft gehad op andere theologen. Clouse ziet deze invloed vooral in het puritanisme, onder andere bij J. Mede.¹⁵⁶ Om deze reden wordt in deze paragraaf ook de latere visie van Alsted weergegeven zoals hij deze gepubliceerd heeft in zijn bekende *Diatrobe* (1627) en zijn *Encyclopaedia* (1630).¹⁵⁷

Alsted onderscheidt in de nieuwtestamentische tijd vier perioden. De eerste begint bij Johannes de Doper en eindigt bij het Apostelconvent in het jaar 50. De tweede periode gaat hier verder en loopt tot het duizendjarig rijk. Daarna volgt het duizendjarig rijk met als vierde periode de eindstrijd tussen Gog en Magog, waarna het eindoordeel en de opneming van de leden van Christus' Kerk plaatsvindt. Hierbij verdeelt Alsted de tweede periode nog eens in vier verschillende tijdvakken, zodat het totaal aantal perioden tussen de prediking van Johannes de Doper en het eindoordeel zeven in getal zijn.¹⁵⁸

De één-na-laatste periode is zodoende het duizendjarig rijk, dat door middel van zeven kenmerken te herkennen is. Ten eerste vindt in deze periode de opstanding van de martelaren plaats, die tijdens dit millennium op de aarde zullen regeren. Ten tweede zal de Kerk ongekend groeien door de bekering van heidenen en joden. Er zullen geen vervolgingen zijn; er zal sprake zijn van een langdurige vrede, een reformatie van leer en leven, verhevenheid van de Kerk en als laatste kenmerk wordt de vreugde om haar zuiverheid genoemd.¹⁵⁹ Dat Alsted precies zeven toetsstenen aangaande het duizendjarig rijk vermeldt is opmerkelijk. Nog opmerkelijker is echter de zeer gedetailleerde tijdsberekening die hij geeft aangaande de zeven perioden en derhalve ten aanzien van het begin en einde van het vrede-rijk. Daarnaast heeft hij ook een zevendeling gemaakt van het bijbelboek Openbaring, corresponderend met de verschillende perioden.

De eerste periode loopt zoals gezegd van Johannes de Doper tot het Apostelconvent (50 A.D.). De tweede periode verdeelt Alsted in vier tijdvakken: de eerste van 51 tot Constantijn de Grote (323); de tweede van 323 tot Phocas (606); de derde van 606 tot het begin van de Reformatie (1517) en de laatste van 1517 tot het begin van het duizendjarig rijk (1694). Hier komt dan logisch uit voort, dat dit vrede-rijk eindigt in 2694, in welk jaar de strijd van Gog en Magog begint en tevens weer eindigt door het eindoordeel.¹⁶⁰ Deze tijdvakken legt Alsted als een raamwerk over het bijbelboek Openbaring, waarbij de zeven visioenen precies overeenstemmen met de zeven perioden en het zesde visioen (Openb.17-20) samenvalt met het duizendjarig rijk (1694-2694).¹⁶¹ Hierbij vindt de wederkomst van Christus vóór het begin van het vrede-rijk plaats. Hij heeft zelfs fel geageerd tegen de opvatting dat Christus' heerschappij enkel een hemelse heerschappij zou zijn gedurende deze duizend jaren.¹⁶² Tot het einde van zijn leven heeft Alsted niet getwijfeld aan deze jaartallen: het duizendjarig rijk zal in 1694 aanvangen; daar was hij van overtuigd.¹⁶³

Wanneer we de visie van Alsted nu vergelijken met die van à Brakel dan zijn daar een aantal bijzondere zaken te zien, mede door het feit dat het onomstotelijk vaststaat dat à Brakel

¹⁵⁶ Clouse, *Rebirth*, 54.

¹⁵⁷ J.H. Alsted, *Diatrobe de mille annis apocalypticis*, Frankfurt 1627 en *Encyclopaedia*, Herborn 1630.

¹⁵⁸ Clouse, *Rebirth*, 49-50 en W. Schmidt-Biggemann, 'Apokalyptische Universalwissenschaft. Johann Heinrich Alsteds "Diatrobe de mille annis apocalypticis"', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, Band 14, Göttingen 1988, 58-59.

¹⁵⁹ Alsted, *Diatrobe*, 28, geciteerd in: Schmidt-Biggemann, *Universalwissenschaft*, 59.

¹⁶⁰ Clouse, *Rebirth*, 49; de berekening van het jaar 2694 leidt Alsted af uit Daniël 12:11,12. Het aantal dagen wat daar genoemd wordt, interpreteert hij als jaren, resp. 1290 en 1335. Alsted begint dan zijn berekening bij de verwoesting van de tempel en Jeruzalem in het jaar 69 A.D. en telt deze twee getallen daarbij op. Zo komt hij aan het jaartal 2694 als het moment van de 'jongste dag'. Zie voor deze berekening uitvoerig: Schmidt-Biggemann, *Universalwissenschaft*, 61-62.

¹⁶¹ Clouse, *Rebirth*, 50.

¹⁶² Clouse, *Rebirth*, 49; W. Schmidt-Biggemann, *Universalwissenschaft*, 66, voetnoot 52.

¹⁶³ Clouse, *Rebirth*, 53.

kennis heeft gehad van het werk van Alsted, gezien het al eerder genoemde citaat.¹⁶⁴ Gelet op de visies van beide theologen acht ik het goed mogelijk dat à Brakel bij het overdenken van zijn visie op het duizendjarig rijk van het werk van Alsted kennis genomen.

Ten eerste is er een aantal punten in de visie van Alsted dat à Brakel juist bestrijdt. Mogelijkerwijs schaaft à Brakel Alsted zelfs onder de ‘Chiliasten ofte Duysent-jarige’.¹⁶⁵ Ook al heeft à Brakel geen invulling gegeven aan deze groepering, de zaken die hij van hen noemt en aanvecht, komen overeen met de mening die Alsted verdedigt. Dit zijn dan met name de wederkomst van Christus vóór het duizendjarig rijk en de opstanding van de martelaren aan het begin van deze periode, die daarna samen met Christus op aarde zullen regeren. Daarnaast polemiseert à Brakel ook heel sterk tegen alle tijdsberekeningen aangaande de aanvang van het vreedrijk. Wellicht is deze polemie mede gevoed door het feit dat de berekening van Alsted (het jaar 1694) niet juist is gebleken...! In ieder geval wil à Brakel in tegenstelling tot Alsted geen bepaling van de tijd geven. Zodoende staan à Brakel en Alsted in deze drie genoemde zaken lijnrecht tegenover elkaar. Daarnaast zijn er ook aspecten, waarin zij sterk met elkaar overeenstemmen, met name als het om de invulling of de kenmerken van het duizendjarig rijk gaat. Zoals hierboven vermeld, noemt Alsted zeven zaken waaraan we het duizendjarig rijk kunnen herkennen. Bij à Brakel komen we iets dergelijks tegen. Hij noemt ze alleen geen kenmerken, maar tien “bysondere zegeningen”¹⁶⁶. Tussen deze kenmerken en zegeningen zijn grote overeenkomsten te zien. Beide auteurs verwachten de bekering van de joden en de heidenen en een uitnemende vrede. De reformatie van leer en leven, die Alsted voorstond, zien we terug in à Brakels nadruk op uitzonderlijke heiligheid en kennis van de verborgenheden Gods. Doordat de satan gedurende deze periode gebonden zal zijn, verwacht ook à Brakel dat er geen vervolging van de kerk is tijdens deze duizend jaren.

Bovenstaande overwegende is het mijns inziens gerechtvaardigd met enige voorzichtigheid te stellen, dat Alsted als bron aan te merken is voor à Brakels visie op het duizendjarig rijk. Echter wel in die zin dat à Brakel niet alle opvattingen van Alsted overgenomen heeft, maar sommige meningen juist bestreden heeft. Daarom is het begrip ‘beïnvloeding’ wellicht beter op zijn plaats. Tevens lijkt het mij verantwoord om de vraag: wie à Brakel eventueel met de ‘Chiliasten ofte Duysent-jarige’ bedoeld heeft¹⁶⁷ te beantwoorden met: onder andere J.H. Alsted.

4.4. À Brakels visie op de Schrift

C. Graafland heeft ten aanzien van de Nadere Reformatie in het algemeen gesteld dat men het vergeestelijken van het bijbelboek Openbaring vermeed, omdat men een letterlijke Schriftverklaring voorstond. Daardoor kwam men tot een ‘concreet-chiliastische’ uitleg van Openbaring 20. Dientengevolge is de Schriftvisie als ‘bron’ van de opvatting over het duizendjarig rijk in het onderzoek naar deze materie steeds herhaald¹⁶⁸. W. van ’t Spijker heeft op dit punt over à Brakel het meest uitgebreid geschreven en noemt à Brakels visie op de Schrift zelfs als eerste, wanneer het gaat om de factoren die de uitleg van Openbaring 20 zouden hebben beïnvloed.¹⁶⁹ Het is echter opvallend dat in de secundaire literatuur deze interne bron als vooronderstelling gehanteerd wordt, maar nergens een nadere geëxpliciteerd

¹⁶⁴ Zie § 1.3.3.; Alsted wordt genoemd in *RG*, II, 901 (XIX).

¹⁶⁵ Zoals genoemd in § 2.4.1.

¹⁶⁶ *RG*, II, 981-983 (IX); zie ook boven, 19.

¹⁶⁷ Zoals die boven gesteld is, 23.

¹⁶⁸ Zie § 1.3.1.

¹⁶⁹ Zie § 1.3.2.

wordt. Vandaar dat ik nu eerst de Schriftvisie van à Brakel wil weergeven, alvorens daar een conclusie ten aanzien van zijn exegese van Openbaring 20 aan te verbinden.

4.4.1. De Schriftvisie van W. à Brakel

In het kader van dit onderzoek voert het te ver om de gehele Schriftvisie van à Brakel te bespreken, zoals hij die beschreven heeft in het tweede hoofdstuk van de *Redelijke Godsdienst*, getiteld *Van het Woordt Godts*¹⁷⁰. Vandaar dat ik mij hier wil beperken tot het gedeelte dat in het bijzonder handelt over de vorm en daaraan verbonden de uitleg van de Schrift.¹⁷¹

Wanneer à Brakel spreekt over de vorm van de Bijbel, onderscheidt hij twee soorten: de uitwendige vorm (dit is de stijl waarin zij geschreven is) en de inwendige vorm (dit handelt over de betekenis van het Woord). Met name de laatste vorm is voor dit onderzoek van belang. Over deze inwendige vorm schrijft à Brakel:

“De inwendige vorm is de nette en eygentlijke sin over-een-komende met de gedachten ende ’t oogmerk van den spreker/ welke Godt is. De sin van yeder woordt/ sententie/ of reden is niet twee/ of drie/ of veelderley/ maar eenderley. (...) Dese sin noemt men de letterlijke sin.”

À Brakel maakt binnen deze letterlijke zin onderscheid tussen een enkelvoudige en een samengestelde¹⁷² letterlijke zin, waarbij de enkelvoudige zin ‘eigenlijk’¹⁷³ of ‘verbloemd’¹⁷⁴ kan zijn¹⁷⁵.

Waar à Brakel fel tegen is gekant, is de vierderlei Schriftzin, zoals deze in de Roomse traditie gehanteerd werd. Eén bijbeltekst heeft volgens deze traditie een letterlijke, een allegorische, een anagogische en een tropologische betekenis. Dit bestrijdt à Brakel¹⁷⁶:

“Indien men seyde dat de eene plaats sulken/ ende een andere plaats een sulken sin hadde / dat soudon wy geerne toestaan: Want dat was de letterlijk sin van den Heyligen Geest beooght / ’t zy enkeld ofte t’samenveoeght / ’t zy eygentlijk of figuurlijk. Maar aan yeder plaats die vierderleye sinnen toe te eygenen / dat is de ongerijmtheyt selve (...) dit is de Heylige Schrift tot dwaasheyte te maken.”¹⁷⁷

Tevens verwerpt hij de gedachte dat de woorden van de Schrift betekenen al wat ze kunnen betekenen¹⁷⁸. Hoewel er velen in zijn tijd dit voorstaan, à Brakel in het geheel niet! Voor hem

¹⁷⁰ RG, I, 15-60.

¹⁷¹ Cap.II; § XVIII – XXXI.

¹⁷² Voorbeeld: een vergelijking “zoals..., zo...”.

¹⁷³ Voorbeeld: “God is rechtvaardig”.

¹⁷⁴ Dit is: figuurlijk. Voorbeeld: “Herodes is een vos”.

¹⁷⁵ RG, I, 30 (XVIII).

¹⁷⁶ Hiermee staat à Brakel voluit in de traditie van de gereformeerde orthodoxie, die geworteld is in de Reformatie. Zie R.A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics, Volume 2 ‘Holy Scripture: The cognitive Foundation of Theology*, Grand Rapids 1993, 487-499. Muller schrijft onder andere: “It is typical for the Reformed orthodox to insist on a single literal and grammatical meaning of the text of Scripture and to argue that no extrapolated allegorical, tropological, or anagogical sense of the text can ever be a firm basis for theological formulation” (488). Op deze wijze werd in de na-reformatorische tijd door de gereformeerde orthodoxie de Roomse ‘quadriga’ verworpen en stond zij één Schriftzin voor: “Turretin similarly rejects the fourfold exegesis and states categorically that ‘Holy Scripture has only one true and genuine sense’. Nonetheless, this one sense can either be ‘simple’ or ‘composite’, which is to say, either the historical sense of the text (...) or a ‘mixed sense’ (...). The simple sense, moreover, itself is twofold, either ‘proper and grammatical’ or ‘figurative or tropical’ ”(492). Hier zien we dezelfde indeling verwoord worden als bij à Brakel.

¹⁷⁷ RG, I, 31 (XVIII).

¹⁷⁸ Deze schriftopvatting is afkomstig van Coccejus. Terecht heeft Van Asselt er op gewezen dat deze uitspraak wel in haar context gelezen moet worden. Coccejus heeft namelijk met deze uitspraak geen exegetische willekeur bedoeld. Zie hierover uitvoeriger: Van Asselt, *Coccejus*, 172-174.

is dit ontheiliging van het Woord en ontering van God, alsof Die dubbelzinnig zou spreken¹⁷⁹. Ook de tegenwerping dat de Schrift niet helder zou zijn wijst hij af.

“De Papisten seggen dat de Schriftuyre soo duyster is dat mense niet verstaan kan als alleen door de onbeschrevene traditien ende authoritative uytlegginge van de Kerke (...) Wy seggen: (...) ja. Een wedergeborene ook in de minste trap aandagtigh de Schriftuyre lesende kan deselve verstaan voor soo veel tot sijne saligheyt nodigh is.”¹⁸⁰

Samengevat stelt à Brakel dat ieder schriftgedeelte maar één betekenis heeft. Deze ene betekenis is de letterlijke zin zoals deze door de Heilige Geest bedoeld is. Alles wat hiermee in strijd is, moet volgens hem afgewezen worden.

4.4.2. Een interne bron?

Wanneer deze visie op de Schrift en haar betekenis betrokken wordt op de verklaring van Openbaring 20 zoals à Brakel die voorstaat, dan is deze Schriftvisie zeker aan te merken als bron van de visie op het duizendjarig rijk.

In paragraaf 2.2. is getoond hoe à Brakels visie op het duizendjarig rijk geheel voortkomt uit zijn exegese van het bewuste hoofdstuk uit het bijbelboek Openbaring. Bij deze uitleg brengt hij zijn eigen Schriftvisie in praktijk. In dit schriftgedeelte is er namelijk geen sprake van een samengestelde zin of ‘verbloemde’ enkelvoudige zin. Zodoende blijft er alleen de letterlijke zin en de eigenlijke vorm van de enkel zin daarbinnen over.

Hoe letterlijk deze letterlijke Schriftzin opgevat moet worden wil ik hier met een drietal voorbeelden illustreren. Allereerst neemt à Brakel de tijdspanne van het vrederijk zo letterlijk mogelijk:

“een eygentlijken ende bepaalden tijdt van duysent jaren of daar omtrent / soo lange (...) ende niet langer”¹⁸¹

Een ander voorbeeld is de uitleg van het woord ‘zielen’:

“dat hier niet van een lichamelijke opstandinge gesproken wort: ’t waren zielen der gene die onthoofd waren / een soorte van dooden wort uytgedrukt / en alle andere soorten worden daar onder begrepen.”¹⁸²

Als laatste voorbeeld is à Brakels keuze voor wat betreft de uitleg van de ‘eerste opstanding’ typerend voor zijn Schriftopvatting. Hij wijkt daarbij bewust af van de gangbare vergeestelijkende uitleg van deze woorden en betreft ze op de aanvang van het duizendjarig rijk. De ‘vergeestelijkte’ uitleg is volgens hem:

“light te seggen / en ’t is in sigh selven waarheyt / maar ’t is bedenkelijk of het past op desen text.”¹⁸³

Uit dit laatste citaat blijkt hoe dicht à Brakel bij de letter van de tekst wil blijven bij zijn exegese van de Schrift.

Met het bovenstaande meen ik voldoende aangetoond te hebben, dat de Schriftvisie van à Brakel aan te merken is als een ‘interne bron’ voor zijn visie op het duizendjarig rijk.

¹⁷⁹ RG, I, 31-32 (XIX).

¹⁸⁰ RG, I, 36-37 (XXIII).

¹⁸¹ RG II, 977-978 (III-IV).

¹⁸² RG II, 978 (IV).

¹⁸³ RG II, 978-979 (V); zie ook boven, 18.

4.5. Het coccejanisme

De laatste mogelijke bron voor à Brakels visie op het duizendjarig rijk die onderzocht dient te worden is het coccejanisme. Deze stroming is in de secundaire literatuur meerdere malen genoemd als mogelijke bron voor de eschatologische visie van de nadere reformatoren in het algemeen, maar ook voor à Brakels visie op de eindtijd in het bijzonder. Vandaar dat in paragraaf 2.3.2. uitgebreid ingegaan wordt op de visie van Coccejus op het duizendjarig rijk, die hij opgenomen heeft in zijn periodenleer.

Door verschillende contacten met volgelingen van Coccejus had à Brakel een betrekkelijke sympathie voor deze richting binnen de kerk. Dit blijkt wel uit de veronderstelling van F.J. Los, dat à Brakel de opbouw van het eerste deel van de *Redelijke Godsdiens*t ontleend heeft aan Coccejus' dogmatische arbeid¹⁸⁴. Desondanks heeft hij in zijn hoofdwerk deze 'nieuwe leer' ernstig bestreden¹⁸⁵. Wanneer niettemin het coccejanisme aangemerkt wordt als bron voor de visie van à Brakel op het duizendjarig rijk, moeten we direct opmerken dat het gaat om een 'bron', waartegen gepolemiseerd wordt. De *Redelijke Godsdiens*t was immers van oorsprong een strijdschrift tegen de coccejaan David Flud van Giffen en werd later uitgebreid tot het omvangrijke werk, zoals wij dat nu kennen?! Deze polemieken tegen het coccejanisme is een belangrijke rol blijven spelen, al is de pennestrijd in à Brakels hoofdwerk sterk uitgebreid tegen onder andere de roomse leer en de Socinianen.

Coccejus' periodenleer komt bij à Brakel reeds in het tweede hoofdstuk van de *Redelijke Godsdiens*t naar voren. Hier blijkt ook direct de afwijzende houding van à Brakel tegen dit onderdeel van het coccejanisme:

“te mijden is: Alles op de leest van seven perioden ofte tijdt-rangen te schoeyen. Want de geheele stelling der seven perioden is een misvattinge. Het was noch te dulden / indien men daar mede in de Openbaringe Joannis bleef / hoewel men dan noyt den rechten sin van de Openbaringe sal bekennen; maar 't is onverdragelijk dat men de geheele Bibel door de seven perioden zoekt / en yeder sake tot een van die brengt / dat neemt den waren sin / de geestelijkheid / ende kracht uyt het Woordt wech.”¹⁸⁶

Wanneer Coccejus zijn periodenleer beperkt had tot zijn commentaar op Openbaring, was deze leer voor à Brakel acceptabel geweest, maar aangezien het bekend is dat ook in Coccejus' commentaren op Deuteronomium, Hooglied, Daniël en Ezechiël¹⁸⁷ deze leer terugkeert, blijkt de coccejaanse indeling in zeven perioden voor hem 'onverdragelijk'. Deze afwijzing keert uitgebreidere vorm terug in de verklaring van Openbaring als overgang van het eerste naar het tweede hoofdstuk¹⁸⁸. In dit gedeelte stelt à Brakel het volgende:

“Wy seggen / dat de seven Brieven / Zegelen / Basuynen / Phiolen geen seven Perioden ofte bepaalde tijdt-orderen te kennen geven / dat de Brieven selfs niet Prophetisch zij / dat de andere sinne-beelden / geen tijden / maar saken voorstellen / welke de Kerk ende de wyanden der Kerke vervolgens ontmoeten sullen.”¹⁸⁹

Na een lange redenering komt hij dan tot de volgende conclusie:

¹⁸⁴ Los, W. *à Brakel*, 149.

¹⁸⁵ Los, W. *à Brakel*, 27-28.

¹⁸⁶ RG, I, 58 (XLII).

¹⁸⁷ Zie Van Asselt, *Coccejus*, 233 noot 18.

¹⁸⁸ RG II, 809-820 (VIII-XV).

¹⁸⁹ RG II, 811 (VIII).

“Soo kan men dan noch uyt het seven-tal, noch uyt het na malkanderen volgen van het seven-tal / noch uyt de nette over-een-komste der saken met het seven-tal / en met hare Sinnebeelden / noch uyt alle te gelijk genomen / bewijzen noch de seven Perioden / noch dat de Sinnebeelden een-tijdigh zijn.”¹⁹⁰

Zelf heeft à Brakel een tijdsverdeling voor de nieuwtestamentische kerk in drie perioden voorgesteld. Hij schrijft daarover:

“’t Is onbetwistelijk dat de Kerke van den tijdt af dat Joannes de Openbaringe ontfinch in drie Staten geweest is / namentlijk. 1. Onder de Heydensche Keyseren in groote vervolgingen. 2. Onder de Antichrist die sich in den tempel Godts geset heeft en alles met sijne heerschende dwalingen overstroomt heeft. 3. Onder haar eygene Regeringe verlost van de dwinglandye des Antichrists.”

Dit stelt à Brakel aangezien hij drie soorten zinnebeelden onderscheidt. Het eerste soort zinnebeelden wordt gevormd door de zegelen. Deze laten de eerste periode zien onder de heidense keizers. Daarna wordt de kerk onder de bazuinen gebracht; de tweede periode. De zevende bazuin brengt de kerk in vrijheid waarbij de fiolen over de antichrist worden uitgestort.

“Siet daar nu een beter afdeelinghe der Openbaringe / soo klaar met de Sinnenbeelden ende de Staten der Kerke over een komende / en soo gemackelijk den draat der geheele Openbaringe vertoonende / ende in der selver sin inleydende.”¹⁹¹

Hoewel à Brakel fel geageerd heeft tegen de zeven perioden die Coccejus voorstond zijn er ook overeenkomsten in beider visies op de eindtijd. Zoals we gezien hebben zag Coccejus het duizendjarig rijk in het verleden, dit rijk was reeds voorbij. Desondanks merkte Van Asselt op dat er bij Coccejus een ‘dubbel millennium’ aan te treffen valt, aangezien Coccejus ook de zevende periode omschrijft als ‘de heerlijke staat der kerk’, een glorieus voor de kerk. Met name uit deze laatste periode zijn er inhoudelijk vele overeenkomsten te zien tussen à Brakel en het coccejanisme.

Volgens Coccejus zal er een grote bloei- en zendingstijd voor de kerk aanbreken. Alle ketterij en dwaling, alle vervolgingen en ergernissen houden op te bestaan: een heerlijk rijk van vrede zal er aanbreken voor de gelovigen. Ook zal volgens hem het pausdom, dat hij als de antichrist ziet, vallen en daarna zal de bekering van de joden plaatsvinden. Deze wereldwijde vrede voor de kerk moeten we volgens Coccejus zien als voorspel op de wederkomst van Christus, de opstanding van alle gestorvenen en het laatste oordeel¹⁹². Al deze genoemde aspecten van het rijk van de kerk in vrede en vrijheid zien we ook bij à Brakel terugkeren bij zijn beschrijving van het duizendjarig vrede-rijk. Coccejus mag dan verschillen in het tijdstip waarop hij het duizendjarig rijk als zodanig in de geschiedenis plaatst, inhoudelijk zijn er tussen hem en à Brakel grote overeenkomsten aangaande de laatste tijdsperiode voor de wederkomst van Christus en het eindoordeel, al noemt hij deze periode niet het duizendjarig rijk en à Brakel wel.

Bovenstaande overwegende is het gerechtvaardigd te stellen dat het coccejanisme in de eerste plaats aan te merken is als bron van polemiek. Ten tweede is het eveneens waarschijnlijk dat deze stroming à Brakel heeft geïnspireerd ten aanzien van de visie op het duizendjarig rijk; al positioneert à Brakel dit rijk op een geheel andere plaats in de tijd dan Coccejus dat heeft gedaan, verschillende aspecten uit de zevende periode zoals Coccejus die geponeerd heeft, zien we bij à Brakel terugkeren. Daarom is het mijns inziens beter te spreken

¹⁹⁰ RG II, 815-816 (XII).

¹⁹¹ RG II, 816 (XIII).

¹⁹² Zie Van Asselt, *Coccejus*, 236-243.

over 'beïnvloeding', zoals dat ook bij J.H. Alsted het geval was, dan over het coccejanisme als 'bron'.

4.6. Een evaluatie

Bronnen traceren op grond van 'harde feiten' voor een visie die uiteengezet is in een werk dat bedoeld is voor het 'gewone volk' en daarom geen bronvermeldingen bevat, is eigenlijk een onmogelijke opgave. Toch heb ik een poging willen ondernemen en is er een aantal verrassende dingen naar voren gekomen, die niet eerder in een onderzoek naar eventuele bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk zijn genoemd. In het geval dat zij wel genoemd werden, werden deze bronnen niet verder onderzocht.

Naar aanleiding van de resultaten van dit bronnenonderzoek zou ik het volgende willen stellen. Ten eerste zou ik er voor willen pleiten met meer voorzichtigheid gebruik te maken van de term 'bron'. Volgens mij kun je pas van een bron spreken, wanneer er letterlijk zaken van een andere persoon of uit een ander werk overgenomen is. En aangezien à Brakel er voor gekozen heeft niet tot nauwelijks aan bronvermelding te doen, is het mijns inziens beter te spreken over analogieën (J. Koelman) of beïnvloeding (Th. à Brakel, J.H. Alsted en het coccejanisme). Het enige wat ik als bron zou willen aanmerken is de genoemde 'interne bron': à Brakels visie op de Schrift.

Hierbij wil ik nog wel één kanttekening maken, namelijk dat ik niet de pretentie heb op dit vlak van het onderzoek naar eventuele bronnen het laatste woord te hebben. Al is dit onderzoek uitgebreider dan ooit op schrift gesteld is over deze materie, toch acht ik de opmerking, die reeds eerder geciteerd is naar aanleiding van de bronnen voor de visie op Israël binnen de Nadere Reformatie, tevens van toepassing op de bronnen voor de visie van het duizendjarig rijk: 'het blijft moeilijk en een opgave van nader onderzoek'¹⁹³.

¹⁹³ Citaat van T. Bienen, zie boven, 13.

5. De toekomst van het joodse volk

Er zal een tijd komen, dat Israël tot zijn land zal terugkeren. Daarmee verbonden verwacht Brakel de bekering van de joden tot het geloof in de Messias Jezus. En hiermee verbonden is weer Brakels verwachting van een duizendjarig vrede-rijk. (C. Graafland)¹⁹⁴

Zoals aangegeven is, wordt in dit laatste hoofdstuk à Brakels visie op de toekomst van het joodse volk behandeld als subthema van zijn visie op het duizendjarig rijk. Vandaar dat de eerste paragraaf ingaat op de vraag waarom in dit onderzoek de visie op de joden als een onderdeel wordt gezien van de opvatting over het duizendjarig rijk en geen zelfstandigheid wordt toebedeeld. In sommige gevallen wordt de zaak zelfs omgekeerd en laat men de opvatting van het duizendjarig rijk voortvloeien uit à Brakels visie op het joodse volk. Daarna volgt een uiteenzetting van à Brakels visie, vervolgens wordt deze vergeleken met die van zijn tijdgenoten, om ten slotte ook ten aanzien van dit thema te komen tot het aanwijzen van mogelijke bronnen voor zijn standpunt.

5.1. De plaats van de visie op het joodse volk

In de inleiding is reeds opgemerkt dat we bij de visie van à Brakel op Israël te maken hebben met een toespitsing van zijn visie op het duizendjarig rijk, omdat het één uit het ander voortvloeit. Echter, dát deze beweging door à Brakel gemaakt wordt binnen zijn theologie is bijna nergens in de secundaire literatuur terug te vinden. Veelal wordt de *Redelijke Godsdienst* chronologisch uitgelegd. Wanneer men dientengevolge over à Brakels visie op Israël handelt, begint men bij zijn uiteenzetting over het joodse volk in het hoofdstuk “Van de Kerke des Nieuwen Testaments van de geboorte Jesu Christi tot de Openbaringe aan Joannes”¹⁹⁵. Vervolgens wordt weergegeven wat à Brakel daarover schrijft in zijn verklaring op de Openbaring.

Dit zien we onder andere bij T. Brienens, wanneer deze schrijft over ‘het gebeuren met Israël’ vóór de wederkomst van Christus. Het is zelfs zo, dat Brienens bij deze uiteenzetting de verklaring op Openbaring in het geheel niet verwerkt heeft en zich beperkt heeft tot het eerder genoemde hoofdstuk uit de *Redelijke Godsdienst*¹⁹⁶. J. van Genderen, in zijn biografische en theologische uiteenzetting over W. à Brakel, geeft ook eerst à Brakels visie op Israël weer vanuit de beschrijving van de kerk van de tijd van Christus tot aan de Openbaring. Hierna pas betreft hij ook de verklaring van Openbaring 20 erbij en geeft hij weer wat à Brakel daar over het joodse volk in relatie tot het duizendjarig rijk schrijft¹⁹⁷. Een volgend voorbeeld is de in dit verband al eerder genoemde lezing van Brienens. Bij de weergave van à Brakels visie op de joden beperkt hij zich wederom tot het hoofdstuk “Van de Kerke des Nieuwen Testaments”. En pas bij zijn reflectie op deze visie van à Brakel noemt hij diens verklaring op de Openbaring¹⁹⁸. Ook in het citaat van C. Graafland boven dit hoofdstuk zien we deze beweging terugkeren. Vanuit à Brakels visie op de toekomst van het joodse volk wordt er een link gelegd naar zijn opvatting over het duizendjarig rijk.

Deze omgang met à Brakels visie op het joodse volk is mijns inziens niet juist. Zeker, op deze wijze is het mogelijk om inhoudelijk zijn opvatting over Israël weer te geven, maar

¹⁹⁴ C. Graafland, *Het vaste verbond, Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het gereformeerd protestantisme*, Amsterdam 1978, 115.

¹⁹⁵ *RG II*, Cap.LX, 770-798.

¹⁹⁶ Brienens, *Eschatologie*, 291-292.

¹⁹⁷ Van Genderen, *W. à Brakel*, 175-177.

¹⁹⁸ Brienens, *W. à Brakel (SSNR)*, 14-18.

het bezwaar is dat deze dan niet in het juiste perspectief wordt gezien. Het is namelijk geen op zichzelf staande mening over een bepaald onderwerp dat eenvoudig geïsoleerd kan worden uit het geheel van à Brakels werk. Er bestaat een verbinding tussen dit thema en à Brakels visie op het vrede-rijk zoals Graafland dat schrijft, maar dan wel in een omgekeerde volgorde. J. van den Berg is daarom het meest secuur, wanneer hij stelt dat ‘the moderate Voetian theologian Wilhelmus à Brakel (...) saw the expected events (lees: o.a. de bekering van de joden) as part of the millennium’¹⁹⁹. In een ander werk schrijft deze auteur dat er in de zeventiende eeuw een verandering plaatsvond met betrekking tot de uitleg van Romeinen 11:25. Tot die tijd was de verklaring van Calvijn gangbaar. De uitdrukking ‘geheel Israël’ werd opgevat als betrekking hebbend op de gehele kerk uit jood en heiden. ‘Het beeld verandert echter in de zeventiende eeuw’, schrijft Van den Berg. ‘Evenals in Duitsland en in Engeland verbonden ook in Nederland tal van theologen een min of meer chiliastisch-gekleurde eschatologie met de gedachte aan een massale bekering van het volk der joden in de eindtijd’²⁰⁰. Hier zien we dus dat de visie op het duizendjarig rijk de exegese van een andere bijbelpassage met betrekking tot de joden beïnvloedde. Onder deze groep van theologen moet ook à Brakel geschaard worden.

De stelling dat de opvatting over Israël een onderdeel is van à Brakels visie op het duizendjarig rijk wordt bevestigd door het feit dat reeds in het genoemde Capittel LX uit het tweede deel van de *Redelijke Godsdienst* het vrede-rijk in dit verband genoemd wordt. Wanneer hij over de terugkeer van de joden naar een zelfstandige republiek schrijft, zegt à Brakel onder andere dat:

“de inwoonders uytstekende Godtsaligh sullen leven / ende dat sy sullen uytmaken een gedeelte van de heerlijke staat der Kerke van de duysent jaren welke Openb: 20 voorseght is”²⁰¹.

En evenals bij het duizendjarig rijk stelt hij ook ten aanzien van het joodse volk:

“Hare Nationale bekeeringe in onse dagen niet komen sal / maar sy sal noch komen: De Heere sal het op sijnen tijdt snellijk doen komen”²⁰².

Wanneer we bovenstaande overwegen en daarbij verdisconteren dat de bekering van het joodse volk tot het christelijk geloof één van de zegeningen is binnen het duizendjarig vrede-rijk²⁰³ is het mijns inziens gerechtvaardigd met Van den Berg te stellen dat à Brakels opvatting over de toekomst van het joodse volk een subthema vormt binnen de visie op het duizendjarig rijk.

5.2. De toekomst van de joden volgens W. à Brakel

Als gevolg van het feit dat bij dit onderzoek à Brakels visie op het joodse volk gezien wordt vanuit het perspectief van het duizendjarig rijk, vormt dit vrede-rijk ook het uitgangspunt voor de weergave van zijn mening over de toekomst van het joodse volk.

In zijn uitleg van Openbaring 20 stelt à Brakel op een zeker moment de vraag waarin de heerlijkheid van de kerk tijdens het vrede-rijk zal bestaan. Het vierde kenmerk van het duizendjarig rijk luidt daar als volgt:

¹⁹⁹ Van den Berg, *Eschatological expectation*, 148.

²⁰⁰ Van den Berg, *Joden en christenen*, 25-26.

²⁰¹ RG II, 794 (XXX).

²⁰² RG II, 798 (XXXII).

²⁰³ Zie hiervoor in § 2.2.

“De geheele Joodtsche natie sal onse Heere Jesus erkennen den waren ende eenigen en haar beloofden Messias te zijn / sullen haar tot hem bekeeren / hem sonderlinghe lief hebben / eeren ende verheerlijken”.

Hierbij verwijst hij verder naar capittel LX § 10 etc. uit ditzelfde tweede deel van de *Redelijke Godsdienst*. Dit wil echter niet zeggen dat hij verder zwijgt over het joodse volk in het vervolg van zijn uitlegging. Direct bij het volgende kenmerk over de ‘ijver onder de heidenen’ stelt hij:

“De kennisse van de Heere Jesus / de liefde tot hem / de yver voor hem / de heyligheyt des levens / de heerlijkheyt / sal groot zijn in de Joodtsche natie / dat de Heydenene tot haar sullen toevloeyen en tot het geloove in Christus. Rom:11.15.”²⁰⁴

Zo komt à Brakel er aan het einde van opsomming van de kenmerken er toe te zeggen dat:

“De duyvel gebonden sal zijn den tijdt van duysent jaren / ende in de tijdt sijner bindinge sullen de Joden bekeert zijn”²⁰⁵.

Daarbij moet de nadruk gelegd worden op het laatste woord ‘zijn’. De bekering van de joodse natie vindt niet plaats tijdens het duizendjarig rijk, maar geschiedt direct bij de aanvang wanneer de antichrist vernietigd en de satan gebonden is. Dit joodse volk heeft namelijk een ultieme taak in het vrederijk. Het zorgt ervoor dat vele heidenen tot geloof zullen komen.

“Als sy bekeert sullen zijn / dan sal wel een groote meninghte van allerleye natien tot haar komen / ende uyt haar mondt het Euangelium hooren ende door haar bekeert worden / (...) / maar ’t sal eene Kerke zijn / ende wat aangaat de politijke regeeringe / de Joden sullen hare eygene Overheden hebben / in hare omkringh blijven / haar gebiedt niet uytstrecken over de geheele werelt / noch over de geheele Kerke”²⁰⁶.

Misschien is het zelfs nog beter te spreken van de bekering van de joden als voorwaarde voor het aanbreken van het duizendjarig rijk. À Brakel interpreteert namelijk de ‘koningen’ die in de zesde fiool ter sprake komen als betrekking hebbend op het joodse volk. Deze ‘koningen’ worden genoemd in Openbaring 16:12 en ziet hij terugkeren in het lied van Openbaring 19:7,8 in de gestalte van de vrouw die op de bruiloft van het Lam is gekomen. Als voorwaarde voor de bekering van de joden wordt door à Brakel de vernietiging van de antichrist en de verwoesting van de Turken genoemd. Deze uitleg van de vijfde en zesde fiool blijkt niet uniek te zijn, à Brakel zegt hierover:

“Dat hier ende Cap: 19. alwaar dese sake in dese Phiole kortelijk voorgesteld / breeder wert verthoont / van hare bekeeringe gesproken wort / is het gevoelen van vele ende de voornaamste Schrijvers over de Openbaringe. Dat de verwoesting van de Antichrist ende van den Turk / onder wiens gebiedt sy aldermenighvuldighst zijn / goede gelegentheyt daar toe sal geven / is lichtelijk te verstaan. Dies achten wy dat door dese Koningen van het Oosten de Joden verstaan worden / en dat hare herstel na dien tijdt te verwachten is: Ende sy bekeert zijnde sullen een middel der bekeeringe zijn van de daar omtrent woonende Koningen ende Volkeren.”²⁰⁷

Zoals gezegd keert deze materie terug in het negentiende hoofdstuk waar volgens à Brakel:

²⁰⁴ RG II, 981 (IX).

²⁰⁵ RG II, 983 (IX).

²⁰⁶ RG II, 985 (XIV).

²⁰⁷ RG II, 950-951 (IX-X).

“De Joodtsche Natie hier voorkomt onder de benaming van het Wijf des Lams: De Bruyloft is hare wederom vereeniging met Christus door bekeeringe tot hem ende geloove in hem.”²⁰⁸

Het lijkt alsof à Brakel aangevoeld heeft dat deze verklaring van de zesde fiool en het genoemde lied bestreden zou kunnen worden. Vandaar dat hij zich op voorhand reeds op de volgende wijze verdedigt:

“’t Is ganschelijk te gelooven dat die groote sake ende veranderinge der Kerke in de Openbaringe niet en is versweegen / en nergens vint mense als in de seste Phiole. Cap: XVI. Vers 12. Ende hier alwaar de seste Phiole verklaart wort.”²⁰⁹

De hoge waardering door à Brakel van de bekering van het joodse volk als teken van het duizendjarig rijk blijkt nogmaals wanneer hij tenslotte bij een aaneenschakeling van alle kenmerken van het vrederijk dit merkteken als eerste noemt²¹⁰.

Zo zien wij dat, ondanks het feit dat à Brakel in eerste instantie verwijst naar cap. LX van de *Redelijke Godsdienst*, hij toch uitvoerig over de toekomst van het joodse volk in relatie tot het duizendjarig rijk spreekt. Met name over de functie die zijn bekering tijdens dit vrederijk zal hebben ten aanzien van de andere volken. Willen we echter meer gedetailleerd weten wat die bekering precies inhoudt en waarom dit volk niet geheel uit Gods raadsplan is verstoten, dan moeten we het gedeelte voorafgaand aan de verklaring van de Openbaring onderzoeken.

Het overgrote deel van het hoofdstuk “Van de Kerke des Nieuwen Testaments van de geboorte Jesu Christi tot de Openbaringe aan Joannes” wordt in beslag genomen door de beantwoording van de vraag:

“Of de Joodtsche Natie voor altoos sal verstooten blijven: Dan of de geheele Natie nog eens tot bekeeringe sal komen, geloovende ende belijdende dat de Messias al gekomen is, ende dat Jesus is de Christus.”²¹¹

Daarbij is het van belang te weten wie volgens à Brakel tot de ‘joden’ behoren. De doelgroep van deze benaming is voor hem de gehele natie; niet alleen Juda en Benjamin, maar ook de tien stammen behoren daartoe.

“Van dese Natie sonder onderscheyt spreken wy / en erkennen dat die sullen erkennen dat Jesus is de Christus / de Messias in het O.T. belooft / ende van de vaderen verwacht. Dit is het gemeenste gevoelen van de Godtsgeleerde van alle eeuwen / selfs ook van de Lutersche ende Papisten”²¹².

Deze stelling onderstreept hij des te meer door het eerste deel van de bewijsvoering, die na deze openingsparagraaf volgt, geheel aan deze vraag te wijden. Hiervoor gebruikt hij de brief van de apostel Paulus aan de Romeinen hoofdstuk 11. Volgens à Brakel wordt in dit hoofdstuk met de naam ‘Israël’ het gehele joodse volk bedoeld. God had immers Jacob deze naam gegeven en na hem werden daarmee al zijn nakomelingen beoogd en niet bijvoorbeeld de christelijke kerk.

²⁰⁸ RG II, 971 (VII).

²⁰⁹ RG II, 971 (VII), zie ook 951 (X) waar à Brakel over de bekering van de joden schrijft: “Dat in de Openbaringe niet en soude gesproken worden van dese groote sake / is niet te gelooven.”

²¹⁰ RG II, 986 (XV).

²¹¹ RG II, 776 (X).

²¹² RG II, 776-777 (X).

“Om alle heymelijke twijffelingen voor te komen heeft men te weten / dat in het geheele N.T. door het woordt Israël noyt de geloovige / de Kerke des N.T. genoemd wort / maar dat daar door altijd de Joodtsche Natie verstaan wort”²¹³.

Breedvoerig wordt dit uiteengezet, voordat uiteindelijk de vraag gesteld wordt waar het om gaat, namelijk: ‘heeft God Zijn volk verstoten?’. Het antwoord in Rom.11 is kort : dat zij verre. Vandaar dat à Brakel deze vraag ook ten stelligste ontkent:

“Godt sal het niet doen / Godt wil het niet doen / en ’t is onmogelijk dat hy het doe; want hy is de getrouwe Godt / ’t is zijn volk / ’t is zijn eygendom uyt alle geslachten der aarde (...) het is onmogelijk dat Godt zijn volk verstooten soude / ’t is zijn volk / en ’t sal zijn volk blijven / hy heeft het daar voor gekent / ende sal het daar voor kennen”²¹⁴.

Het volk zal wel gedeeltelijk verhard worden, maar dit wil niet zeggen dat God zijn volk geheel en voor altijd heeft verstoten. Deze gedeeltelijke verharding betekent echter:

“dat Godt haar noch eens bekeeren ende tot hem soude brengen / en in haren afgedwaalden staat als noch het ooge op haar hadde / om de natie op sich selfs te behouden²¹⁵. Sy sullen wederom opstaan / sy sullen wederom bekeert worden / De geheele volheyte der Joden sal wederom inkomen. Na hare verharding / en het ingaan van de volheyte der Heydenen sal geheel Israël saligh worden door de Verlosser die uyt Sion sal komen / en de godtloosheyte sal afwenden van Jacob.”²¹⁶

Hoe zal dan die bekering er inhoudelijk uitzien? Op deze vraag antwoordt à Brakel:

Het en soude niet zijn een bekeeringe van eenige weynige / hier en daar een / maar het soude zijn een geheele nationale bekeeringe / alsoo sal geheel Israël saligh worden (...) / datse alle erkennen en belijden souden dat Jesus is de Christus / de beloofde Messias / de Salighmaker.”

Op de vraag wanneer dit zal gebeuren, geeft à Brakel als antwoord:

“als het Euangelium zijn vrucht onder de Heydenen soude gedaan hebben / dan soude het ook weder komen op de verharde Joodtsche Natie / die soude ook geloovigh worden”.

Zo heeft Paulus dit geschreven onder leiding van de Heilige Geest en daarom sluit à Brakel al het ‘disputeren’ over een tijdstip van deze nationale bekering uit²¹⁷.

Na de verhandeling over Romeinen 11 ‘bewijst’ à Brakel de nog uitstaande bekering van de joden achtereenvolgens met behulp van 2 Corinthe 3, een aantal verzen uit de Evangeliën, de profeet Jesaja, Jeremia en andere oudtestamentische teksten²¹⁸. Ten slotte beantwoordt hij de vraag of het joodse volk uit alle delen van de wereld weer bij elkaar vergaderd zal worden in het ‘land Kanaän’ en of de joden daar zullen gaan wonen, alsmede de vraag of ook de stad Jeruzalem herbouwd zal worden:

“Wy gelooven dat het geschieden sal: doch wy ontkennen dat de Tempel herbouwt sal worden: dat daar in de vorige wijze van Godtsdienst gepleeght sal worden (...). Dat Israël als dan het gebiedt over de gansche werelt hebben sal / en diergelijke dingen die de Joden haar verbeelden / en sommige Christenen droomen / maar dat sy een Republijk op haar selven dullen

²¹³ RG II, 777 (XI).

²¹⁴ RG II, 779-780 (XII).

²¹⁵ RG II, 780 (XIII).

²¹⁶ RG II, 781 (XIV).

²¹⁷ RG II, 783-784 (XVIII).

²¹⁸ RG II, 785-793.

zijn onder de alderwijste / goetdaardigste ende heerlijkste regeringe / (...) / ende dat sy sullen uytmaken een gedeelte van de heerlijke staat der Kerke van de duysent jaren welke Openb: 20. voorseght is.”²¹⁹

Deze stelling wordt eveneens door vele Schriftplaatsen onderbouwd. À Brakels conclusie ten slotte luidt:

“Uyt allen desen blijkt klaarlijk dat de Joodtsche Natie / noch wederom sal bekeert worden / ende in haar landt Canaän komen en dat bewoonen.”²²⁰

5.3. W. à Brakels tijdgenoten over het joodse volk in de eindtijd

Bij de bespreking van de visies van à Brakels tijdgenoten op dit thema wordt er dezelfde volgorde aangehouden als die in de behandeling van hun visies op het duizendjarig rijk. Zodoende is het mogelijk om over de gehele linie binnen de Nadere Reformatie te zien welke overeenkomsten en/of verschillen er zijn, wanneer het gaat om hun opvattingen aangaande de toekomst van het joodse volk in het licht van dit vreedrijk.

Er is reeds gesteld dat we bij de bespreking van à Brakels tijdgenoten niet om de persoon en het werk van Godefridus Udemans (1581/2-1649) heen kunnen. Daarom behoort hij eveneens in de context van dit thema besproken te worden. Udemans heeft de bekering van de joden evenals à Brakel gezien als één van de kenmerken van het duizendjarig rijk. Christus kan niet wederkomen voordat het joodse volk tot het christelijk geloof zal zijn gekomen. Hij verwacht echter niet dat deze bekering snel zal plaatsvinden, ‘het kan nog honderden jaren duren’. Dit stelt Udemans, omdat naar zijn oordeel eerst het evangelie door de gehele wereld gepredikt moet worden. De ‘volheid der heidenen’ zal eerst komen, alvorens de joden bekeerd zullen worden. Wanneer hij over de joden in zijn tijd spreekt, is hij uitsluitend negatief in zijn oordeel. Met de heidenen en de Turken noemt hij hen ‘ongelovige en goddeloze mensen’. Daarom is de enige consequentie ten aanzien van de joden in het heden, dat hen het evangelie gebracht moet worden en dat men moet ‘ijveren voor hun bekering’. Aangezien de joden ongelovig en afvallig zijn geworden, staat het voor Udemans buiten kijf dat de christelijke kerk in hun plaats is komen te staan. Dit houdt echter niet in dat men zich niet meer om de joden had te bekommeren. In zijn Hoogliedverklaring schrijft Udemans: ‘Al zijn de joden vijanden van het evangelie, naar de verkiezing zijn zij geliefd om der vaderen wil!’ Daarom moeten wij zorg hebben voor de bekering van het joodse volk, voor hen bidden en hen met vriendelijke vermaningen tot het geloof in Christus nodigen. Of dit nu een nationale bekering of een bekering op kleinere schaal inhoudt, is bij Udemans onduidelijk.²²¹

De Kanttekenaren van de Statenvertaling zijn in dit opzicht wel duidelijk. In hun verklaring van het ‘geheel Israël’ uit Rom.11:26 schrijven zij: ‘Dat is, niet eenige weinigen, maar eene zeer groote menigte, en gelijk als de gansche Joodsche natie’²²². Is dit dan ook werkelijk de gehele joodse natie? Dat dit toch weer niet het geval is blijkt uit een eerder gemaakte kanttekening bij dit hoofdstuk: ‘zij zullen zich met groote menigte bekeren’²²³. Wie met het joodse volk bedoeld worden, is voor de Kanttekenaren geheel duidelijk: het zijn alle nakomelingen van Jacob²²⁴. Anders gezegd: het zijn ‘die van de vaderen, met wie God Zijn

²¹⁹ RG II, 793-794 (XXX).

²²⁰ RG II, 796 (XXX).

²²¹ Exalto, Udemans, 114-115.

²²² Kanttek.25 bij Rom.11:26.

²²³ Kanttek.20 bij Rom.11:25.

²²⁴ Kanttek.29 bij Rom.11:26.

verbond gemaakt heeft, afkomstig zijn²²⁵. Deze bekering heeft echter niets te maken met een eventueel duizendjarig rijk. Zij verwerpen de bekering van het joodse volk als kenmerk, mede gevoed door het feit dat voor hen het tijdstip van dit vrede-rijk in het verleden gezien werd²²⁶. Vandaar dat we dit thema bij de Kanttekenaren als een zelfstandige gebeurtenis in de geschiedenis moeten zien, hetwelk ná het tot geloof komen van de ‘volheid der heidenen’ zal plaatsvinden²²⁷. Op een andere plaats noemen zij dit de ‘tijd hunner laatste bekering’²²⁸. Tevens zien we bij de Kanttekenaren geen opmerking die eventueel verwijst naar een terugkeer van het joodse volk uit de verstrooiing voor of na hun laatste bekering. Waar in het Oude Testament sprake is van deze landbelofte in het laatste der dagen verklaren zij ‘het land’ als het ‘geestelijk Kanaän, Gods kerk’; evenzo wordt het toekomstige ‘Sion’ of ‘Jeruzalem’ gezien als de strijdende en later triomferende kerk²²⁹.

Als derde ‘tijdgenoot’ moet Jacobus Koelman (1632-1695) genoemd worden. Deze theoloog wijkt geheel af van de Kanttekenaren voor wat de uitleg van bepaalde oudtestamentische profetieën betreft. Koelman geeft de voorkeur aan een letterlijke verklaring boven de toepassing van deze profetieën op de kerk in zijn algemeenheid. Vandaar dat het voor hem vaststaat dat het joodse volk zal terugkeren naar Palestina en ook Jeruzalem weer herbouwd zal worden. Hij verzet zich echter tegen de gedachte dat ook de tempel en de priesterdienst weer hersteld zullen worden. Tevens is voor hem de bekering van dit volk een onderdeel van het duizendjarig rijk; het gaat om een nationale bekering waarbij het joodse volk in de kerk zal worden opgenomen. De twee hinderpalen voor hun bekering, de afgoderij van Rome en de macht van de Turken, zullen bij de vijfde en zesde fiool worden weggenomen. Daarna kunnen zij komen als de ‘Koningen van de Opgang van de zon’ (Openb.16:12). Wanneer dit alles vervuld is, kan de eindstrijd en de wederkomst van Christus voor het laatste oordeel plaatsvinden²³⁰.

De gedachten van Herman Witsius (1636-1708) over de toekomst van de joden in de eindtijd zijn betrekkelijk kort. Witsius verwacht op grond van Romeinen 11 en een aantal met name profetische bijbelteksten een algemene bekering van de Israëlieten. Hij spreekt van ‘een herstel van het tevoren verworpen volk’, al moeten we dit niet interpreteren als een bekering van allen, hoofd voor hoofd. Deze terugkeer van het joodse volk tot de gemeenschap met God in Christus zal naar zijn oordeel ‘voorafgegaan worden door de volheid der heidenen en gevolgd worden door de bekering van vele volken’. Maar evenals bij het vrede-rijk moeten we deze opvattingen bij Witsius blijven zien in het licht van zijn slotuitspraak, wanneer het over zijn toekomstvisie gaat: ‘De uitkomst zal de beste uitlegger zijn van deze duistere profetie’²³¹.

Friedrich Adolph Lampe (1683-1729) heeft in zijn hoofdwerk *De Verborgentheid van het Genaade-Verbondt*, dat van eenzelfde opzet is als à Brakels *Redelijke Godsdienst*, ook enige bladzijden gewijd aan de toekomst van Israël. Lampe koesterde evenals à Brakel op grond van Gods beloften aan het volk Israël een reële hoop voor de joden: het zal een ‘heerlijke toekomst’ zijn. Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat hij zich daarnaast vaak kritisch en negatief uitgelaten heeft over het ‘wettische jodendom’, dat hij als vijand van de christelijke kerk beschouwde²³².

Ten slotte behoort hier Theodorus van der Groe (1705-1784) genoemd te worden als één van de laatste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. Hij zag de bekering van de joden als voorwaarde voor het aanbreken van de verheerlijkte staat van de kerk op aarde,

²²⁵ Kanttek.15 bij Rom.11:24.

²²⁶ Zie uitvoeriger, § 3.2.

²²⁷ Kanttek.24 bij Rom.11:26.

²²⁸ Kanttek.11 bij Hos.3:4.

²²⁹ Zie kanttek.5 bij Jes.62:1; kanttek.40 bij Ezech.37:21; kanttek.56 bij Amos 9:15 en kanttek.47 bij Zach.14:11.

²³⁰ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 82-83.

²³¹ Van Genderen, Witsius, 213; C. Graafland, *Het vaste verbond*, 116 voetnoot 10.

²³² Graafland, Lampe, 259; Graafland, *Het vaste verbond*, 113.

gedurende duizend jaar. Dit zal gebeuren ‘zo ras als de volheid der heidenen zal ingegaan zijn (...) dan zullen de arme joden, die zo lang zonder God en Zijn Verbond in de hoogste smaadheid en ellende geleefd hebben tot de Heere haren God wederkeren’. Volgens Van der Groe zal God gezanten met grote kracht het evangelie onder de joden laten verkondigen en hun Zijn Heilige Geest schenken en op deze wijze hun bekering bewerkstelligen. ‘Hij zal hun staat, hun godsdienst en alles, dan wederom wonderbaarlijk oprichten en herstellen, en dan met Zijn heiligdom weder in het midden van hen wonen’. Of dit tevens inhoudt dat de tempeldienst weer in ere hersteld zal worden, is uit deze uitspraken van Van der Groe niet geheel duidelijk op te maken²³³.

5.4. Mogelijke bronnen voor de visie op de toekomst van de joden

Naast de al behandelde (mogelijke) bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk zal er in deze paragraaf tevens aandacht gegeven worden aan enerzijds een theologische (interne) bron: à Brakels Godsbeeld in relatie tot het verbond, en anderzijds een sociaal-politieke bron: de feitelijke situatie aangaande de joden in Nederland, met name in Rotterdam, tijdens à Brakels leven en werk.

Zoals ook het geval was met à Brakels opvatting over de toekomst van de joden kunnen wij ook bij dit thema niet heen niet om het gegeven dat hij hierover met zijn vader gesproken heeft, toen deze op zijn sterfbed lag. Eén of twee dagen voordat Theodorus à Brakel zou sterven, las hij met zijn zoon Wilhelmus de laatste hoofdstukken van de profeet Jesaja en sprak hij met hem over de bekering van de joden, hun herstelling en de daarmee in verband staande heerlijke staat van de kerk. Beïnvloeding door of overeenstemming met zijn vader is daarom niet uit te sluiten en lijkt zeer waarschijnlijk²³⁴.

In de vorige paragraaf is reeds weergegeven welke visie Jacobus Koelman op de toekomst van de joden heeft voorgestaan. Op alle gebieden blijkt zijn visie analoog te zijn aan à Brakels opvattingen. Het meest opvallend zijn beider uitleg van de ‘koningen’ uit Openbaring 16 en hun verzet tegen de opvatting dat de tempel en de priesterdienst hersteld zouden worden. Daarnaast ziet Koelman de bekering van de joden als een nationale bekering waarbij het volk weer in Palestina zal gaan wonen en Jeruzalem herbouwd zal worden. Gezien deze grote overeenkomsten tussen beide theologen is het mijns inziens gerechtvaardigd aan te nemen dat *De Sleutel* van Koelman grote invloed op, zo niet een rechtstreekse bron voor à Brakel is geweest bij het vormen en verwoorden van zijn visie op de toekomst van het joodse volk.

Als derde mogelijke bron voor à Brakels toekomstverwachting is Johann Heinrich Alsted (1588-1638) aangemerkt. Evenals à Brakel had Alsted de bekering van de joden als één van de kenmerken van het duizendjarig rijk genoemd. Dit kenmerk wordt door hem bovendien op de tweede plaats van de lijst van de zeven kenmerken gezet. W. Schmidt-Biggemann noemt de jodenbekering zelfs ‘het duurzaamste argument in Alsteds *Diatriben*’. Dit motief heeft volgens deze auteur er toe bijgedragen dat in Engeland Cromwell de joden aanspoorde om zich te verenigen met de kerk om daarmee de aanvang van het vrederijk te bespoedigen²³⁵. Deze bekering van het joodse volk zal direct bij het begin van het duizendjarig rijk, dus in het jaar 1694, plaatsvinden²³⁶. Volgens Alsted zal het joodse volk verzameld worden uit alle landen en terugkeren naar het beloofde land, zoals in Jeremia 32:37

²³³ Brienens, *Th. van der Groe*, 307-309; voor de citaten zie: A.W.C. van Dijk, *Die des nachts Zijn huis bewaakt, Theodorus v.d. Groe in zijn leven en werken*, Dordrecht 1972, 127.

²³⁴ Zie hierover § 4.1.

²³⁵ Schmidt-Biggemann, *Universalwissenschaft*, 59.

²³⁶ Clouse, *Rebirth*, 47.

geprofeteerd wordt. Echter, ondanks dit Schriftcitaat en vele andere citaten die Alsted aanhaalt, stelt R.G. Clouse dat de theoloog uit Herborn erg vaag is over de details van deze opmerkelijke gebeurtenis²³⁷. De opvattingen van Alsted overziende en gezien het feit dat ik bij de visie op het duizendjarig rijk Alsted reeds aangemerkt heb als ‘mogelijke invloed’ op à Brakels theologie wil ik hem hier ook als zodanig classificeren.

Het coccejanisme als voorwerp van polemieken bij à Brakel komt ook in aanmerking als mogelijke bron voor à Brakels visie op de toekomst van Israël. Immers hebben we bij Coccejus’ toekomstvisie reeds opgemerkt dat ook hij de bekering van de joden verwachtte na de val van het pausdom en zodoende plaats zal vinden aan het begin van de glorie-tijd, die de kerk wacht. Daarbij onderscheidde Coccejus zich van à Brakels visie door de ‘koningen’ uit Openbaring 16:12 niet alleen op de joden te laten slaan, maar deze ook te betrekken op de moslims, die immers ook ‘van de opgang der zon komen’. Evenzo verklaarde hij het ‘geheel Israël’ enigszins anders door te verklaren dat dit ‘heel de kerk en het volk Israël’ omvat. Voor de wederkomst zal in Jeruzalem een gezamenlijk loofhuttenfeest plaatsvinden van christenen, bekeerde joden en islamieten tezamen. Daarnaast verwierp Coccejus de gedachte dat de joden naar het beloofde land zouden terugkeren om daar een nieuwe joodse staat op te richten en een nieuwe tempel te bouwen²³⁸. Gezien deze verschillen tussen de opvattingen van Coccejus en die van à Brakel is het mogelijk dat à Brakel van Coccejus’ zienswijze kennis heeft genomen, maar is deze niet aan te merken als rechtstreekse bron voor zijn visie op de toekomst van het joodse volk.

Tot nu toe is er een overzicht gegeven van mogelijke bronnen die eveneens aangemerkt waren in het onderzoek naar de bronnen van à Brakels visie op het duizendjarig rijk. Dat daarbij zijn Schriftopvatting een interne bron is geweest voor onder andere à Brakels verklaring van Romeinen 11 en andere bijbelgedeelten behoeft volgens mij geen nadere uitleg. Wat hier wel naar voren moet worden gebracht is het Godsbeeld van à Brakel. We denken dan in het bijzonder aan zijn visie ten aanzien van het verbond met Israël. De voedingsbodem voor deze houding wordt gelegd door het feit dat Paulus in Romeinen 11 het behoud van Israël beoogt te bewijzen door te stellen dat:

“Godt sijn verbondt met Abraham ende sijnen zaden niet vernieticht heeft / al was het dat het grootste gedeelte den Messias verwierp (...) Godt heeft sijne belofte ende verbondt niet vernietigt (...) Paulus spreekt van sijne maaghschap na den vleesche / ende het verbondt Godts met die / en hy toont / dat dat verbondt vast blijft met haar bekeerde van haar / schoon vele ongeloovigh bleven.”²³⁹

Dat God het volk Israël niet geheel verstoten heeft, is volgens à Brakel te danken aan een belangrijke eigenschap van deze God:

“Godt sal het niet doen / Godt wil het niet doen / en ’t is onmogelijk dat hy het doe; want hy is de getrouwe Godt / ’t is sijn volk / ’t is sijn eygendom uyt alle geslachten der aarde: Hy heeft het te voren gekent / de voorkennis Gods / makende een voorschickinge ende voorbepalinge / maakt een sake onwrikbaar: Godt heeft het zaat Abrahams tot sijn volk gekent / verordineert / ende in een eeuwich verbondt met hem opgenomen / daarom het is onmogelijk dat Godt sijn volk verstooten soude”²⁴⁰.

Hier worden twee eigenschappen van God genoemd die een belangrijke rol spelen: de voorkennis Gods en de trouw van God. De laatste eigenschap noemt à Brakel nogmaals

²³⁷ Clouse, *Rebirth*, 51.

²³⁸ Van Asselt, *Coccejus*, 237, 240 en 243-244.

²³⁹ RG II, 777-778 (XI).

²⁴⁰ RG II, 779-780 (XII).

wanneer hij Paulus' vraag in Romeinen 11 of het gestruikelde volk geheel zal vallen behandelt. Over het antwoord van Paulus dat hierop volgt, schrijft à Brakel:

“Hy antwoordt / dat sy verre: met de selve ernst / verontweedinge en verfoeyinge / om dat Godt dan zijn verbondt soude verbreken / en in zijne beloften niet getrouw blijven / en dat des menschen ontrouwe de getrouwheyt Godts soude te niete doen / dat onmogelijk is.”²⁴¹

Zo zien wij dat voor à Brakel het verbond van God dat Hij met het volk Israël gesloten heeft onmogelijk te niet gedaan kan worden door de voorkennis van God en door Gods trouw aan Zijn eigen verbond. Naast het Schriftgebruik zijn deze theologische noties evenzeer als interne bron aan te merken voor à Brakels theologische visie op de toekomst van het joodse volk.

Tot slot is het van belang om enige aandacht te schenken aan de politieke en sociale context waarin deze thematiek door à Brakel en anderen verwoord is. Met name J. van den Berg is het geweest, die zich in zijn geschrift over de verhouding van de protestantse kerk tot de joodse gemeenschap hierop gericht heeft. Hij schrijft dat er aan het einde van de zestiende eeuw door de grote jodenvervolgingen in Spanje en Portugal vele joden uit dit gebied naar het toen vrije noorden vluchtten om daar een nieuw bestaan te beginnen. Door de wens bevrijd te zijn van de druk van de Inquisitie vestigden vanaf omstreeks 1600 steeds meer groepjes van deze sefardische joden in de Noordelijke Nederlanden. Ook de Azkenaziem, joden uit Midden- en Oost-Europa, kwamen in steeds grotere getale naar ons land. Met name de stad Amsterdam werd een belangrijke bakermat voor deze groepen immigranten. Daarnaast vestigde zich ook een grote groep joden in Rotterdam. In 1610 kreeg een groep Portugese joden toestemming daar te gaan wonen, waarbij deze nieuwe Portugees-joodse gemeenschap zich ontwikkelde tot een ‘levenskrachtig element in de stad’. Er werd in Rotterdam in 1650 zelfs een leerschool voor joodse godgeleerdheid opgericht. Deze gemeenschap groeide nog verder door een grote groep joden die afkomstig was uit Duitsland en Polen. In Rotterdam woonde naast Amsterdam zodoende de belangrijkste joodse gemeenschap in de Noordelijke Nederlanden. Van den Berg vermeldt verder dat naast hun godsdienstige betekenis deze bevolkingsgroep ook ‘van niet geringe betekenis’ was voor de economische opbouw en de commerciële expansie van de Nederlanden, dankzij hun bezit van kapitaal en hun internationale relaties. Dit gaf hen een stevige positie in de samenleving, die mede versterkt werd door het feit dat de overheid een loyale houding had aangenomen jegens hen en vele malen van hun diensten gebruik maakte²⁴².

Dat er contacten zijn geweest tussen christenen en joden in deze tijd is onbetwist. Met name op wetenschappelijk niveau kwam dit veelvuldig voor. Zo waren er in de zeventiende eeuw verscheidene hoogleraren in oosterse talen die zelf onderwijs genoten hadden van een vooraanstaande rabbijn. Hiertoe behoorden onder andere de Utrechtse hoogleraar Johannes Heusden die van 1650-1699 de Hebreeuwse taal doceerde, alsmede de Franeker oriëntalist Jacob Rhenferd. Ongetwijfeld heeft à Brakel in deze tijd van hen onderwijs ontvangen en is hij daardoor reeds als student in aanraking gekomen met het joodse denken²⁴³. Leusden heeft er zelfs voor gezorgd dat in 1661 de eerste uitgave van de ‘Biblia Hebraica’ gepubliceerd werd door een joodse drukker in Amsterdam. Zo hadden de joden zich in de gouden eeuw een eigen plaats verworven binnen de Nederlandse samenleving²⁴⁴. Dit wil niet zeggen dat zij bij de hele samenleving even gewenst en geliefd waren. Zij werden ook bedreigd door anti-joodse gevoelens zowel van binnen als van buiten de kerkelijke gemeenschap. Onder de

²⁴¹ RG II, 780-781 (XIV).

²⁴² Van den Berg, *Joden en christenen*, 7-10.

²⁴³ Verg. Van den Berg, *Joden en christenen*, 13-14 en Los, W. à Brakel, 27-31.

²⁴⁴ Van den Berg, *Joden en christenen*, 12-14.

kooplieden was er economische naijver ten aanzien van de joden en onder de theologen waren aanhangers van een theocratische visie, die alle ‘valse godsdiensten’ wilden zien geweerd en uitgeroeid. Als gevolg van het zeer tolerante beleid van de overheid kwam het echter nooit tot scherpe maatregelen tegen de joden. Daarnaast was er ook een grote groep binnen de kring van kerk en theologie die juist een heel positieve relatie tot het joodse volk voorstond. Zoals we gezien hebben was à Brakel één van hen. Volgens Van den Berg was deze positieve houding bij deze groep theologen ten diepste gegrond ‘in de erkenning dat God zijn volk niet voor goed had verstoten en dat er ten aanzien van Israël nog grote dingen te wachten stonden: leven uit de doden’²⁴⁵. De positieve houding werd dus niet gevoed door de aanwezigheid van een joodse gemeenschap, maar allereerst door de eigen theologische visie.

Dat à Brakel de aanwezigheid van de grote joodse gemeenschap in Rotterdam merkbaar gevoeld heeft tijdens zijn werk in deze stad, kunnen wij met enige zekerheid vaststellen. Maar of dit feit invloed heeft gehad op zijn toekomstvisie aangaande dit volk blijft een hypothetische zaak. Mijns inziens is hij bij de vorming van zijn visie voornamelijk geleid door zijn Schriftvisie en zijn opvattingen over het verbond, en niet zozeer door de eventuele contacten die hij gehad zou kunnen hebben met de joodse gemeenschap in Rotterdam. Wel kunnen we gevoeglijk aannemen dat hun aanwezigheid in zijn gemeente invloed heeft uitgeoefend op de regels die à Brakel noteerde voor de omgang met het joodse volk. Hij roept op tot het uitoefenen van vijf plichten:

- “1. Siet daar in aandachtelijk de onveranderlijkheyt van het verbondt Godts met Abraham en sijnen Zade opgerecht (...) verheerlijkt Godt daar in / en wort daar door versterkt in de onveranderlijkheyt van het verbondt der genade ende der selver beloften / dat Godt sekerlijk aan u / geloovige / sal vervullen.
2. Veracht de Joodsche Natie niet. (...) Sy zijn genoeg veracht van de onbekeerde. (...) Ghy zijt in het selfde verbondt. (...) Sy zijn beminde om der vaderen wille. (...) Sy sullen nog eens wederom bekeert worden / ende een heerlijk ende heylich volk zijn boven alle volkeren op den aartbodem; daarom achtse / eertse / liefte.
3. Hebt medelijden met haar staat / die so elendigh is na den lighame (...) ende noch elendiger zijn sy na de ziele (...) Soo datse in een staat leven in welke sy niet saligh en konnen worden / maar niet als de eeuwige verdoemenisse te verwachten hebben.
4. Biddet voor hare bekeeringe. (...) wat gy kondt dat in den geloove bidden / dewijle sy sekerlijk noch bekeert sullen worden.
5. Toont door een heylich leven dat ghy wandelt in de voetstappen des Vaders Abrahams (...) Vertoont dan het beeldt van de Heere Jezus door een heyligen wandel / op dat sy’er van overtuuyght mogen worden / of het haar noch tot jaloursheyt verwekken mochte: neemt somtijds de occasien waar om vriendelijk met haar te spreken (...) Misschien soudet hgy noch eene behouden (...) maar wacht u seer sorgvuldigh van disputeeren / om haar geen occasie van lasteren te geven / en u selven te krenken door hare smatreden: Hare Nationale bekeeringe sal in onse dagen niet komen / maar sy sal noch komen.”²⁴⁶

5.5. Een evaluatie

Er van uit gaande dat à Brakels visie op de toekomst van het joodse volk een subthema is van zijn opvatting op het duizendjarig rijk is in dit deel van het onderzoek volgens het concentrisch model zijn visie weergegeven in het licht van zijn verwachting van het vrede-rijk. Deze beweging binnen zijn theologisch denken brengt bij à Brakel met zich mee dat hij een positieve toekomstverwachting had voor het joodse volk. Zonder de terugkeer van dit volk

²⁴⁵ Van den Berg, *Joden en christenen*, 24-25.

²⁴⁶ RG II, 796-798 (XXXII).

naar Palestina en hun bekering tot het christelijk geloof zou het niet mogelijk zijn dat het duizendjarig vreedrijk zou aanvangen.

Dat deze mening niet op zichzelf stond binnen zijn tijd blijkt wel uit het feit dat er meerdere theologen van zijn dagen zo over deze materie dachten. We zien bij G. Udemans, H. Witsius, F.A. Lampe en Th. v.d. Groe eenzelfde gedachten terugkeren. Dit staat in tegenstelling tot de Kanttekenaren, die nog vasthielden aan de calvinistische uitleg en daarom met name bij de uitleg van de oudtestamentische profetieën verschilden van bovengenoemde theologen. In het bijzonder wil ik hier de visie van J. Koelman noemen. Wanneer namelijk à Brakels visie naast die van Koelman gelegd wordt, zijn er geen verschillen te vinden tussen deze twee. Met name opvallend is hun beider uitleg van de ‘koningen’ uit Openbaring 16 als zijnde het joodse volk en hun aversie tegen het herstel van de tempel en de priesterdienst.

Gezien deze sterke overeenkomsten is er gegronde reden aan te nemen dat Koelmans mening over de toekomst van Israël als bron heeft gefungeerd voor die van à Brakel. Nog algemener gesteld kan gesteld worden, dat de *Sleutel* van Koelman grote invloed op à Brakel heeft uitgeoefend bij diens commentaar op de Openbaring. Vandaar dat het mijns inziens gerechtvaardigd is om Koelman onder de ‘voornaamste schrijvers over de Openbaringe’ te scharen, zoals à Brakel schrijft²⁴⁷. Verder zijn als bronnen voor dit subthema te noemen Th. à Brakel, de visie op het verbond en de daarmee verband houdende goddelijke eigenschappen en de eventuele beïnvloeding door denkwijzen uit het coccejanisme en door de opvattingen van J.H. Alsted. De politieke en sociale situatie heeft waarschijnlijk meegewerkt aan de positieve houding ten aanzien van de omgang met de plaatselijke joodse gemeenschap. Of dit invloed heeft gehad op à Brakels theologische visie op de toekomst van de joden is niet met zekerheid vast te stellen. Dát deze visie een positieve kijk op Israëls toekomst inhield en dát à Brakel de bekering van het joodse volk een grote plaats toekent in Gods heilsplan met Zijn kerk is een onomstreden feit.

²⁴⁷ Zie boven § 5.2.

Suggesties voor verder onderzoek

Zij die het chiliasme bestreden, koesterden soms soortgelijke gedachten over de bloeitijd van de kerk en over de verwachte bekering van het joodse volk, als zij, die tot op heden “chiliasten” werden genoemd. De onderlinge verschillen waren eerder gradueel dan essentieel van aard. (C.J. Meeuse)²⁴⁸

In één van zijn ‘voornaamste conclusies’ stelt Meeuse dat vertegenwoordigers van de beweging van de Nadere Reformatie van chiliasme beschuldigd zijn, ondanks het feit dat zij het chiliasme van hun tijd juist bestreden. Volgens deze auteur is de oorzaak daarvan gelegen in het feit dat men woorden als ‘chiliast’, ‘post- en pre-chiliast’ vaak gebruikt voor de toekomstverwachting van de zeventiende eeuw zonder dat men nagaat, hoe men in die tijd over het chiliasme sprak²⁴⁹.

Aan het einde van dit onderzoek naar de toekomstverwachting van à Brakel zou ik deze stelling van Meeuse willen onderstrepen. Daarbij moet mijns inziens wel een kanttekening gemaakt worden. Dit uitgangspunt wil namelijk niet zeggen dat wij deze termen in het geheel niet meer zouden mogen gebruiken om zienswijzen in het verleden van elkaar te kunnen onderscheiden en om deze opvattingen tot een bepaalde stroming te kunnen toeschrijven. Dit zou de historische wetenschap monddood maken. Hedendaagse terminologie voor het verleden gebruiken kan juist verhelderend werken, mits men wel verdisconteert hoe men gelijksoortige termen in het verleden gebruikte, zodat er geen misverstanden kunnen ontstaan. Zoals in dit onderzoek aangetoond is, blijkt er in de hedendaagse secundaire literatuur veel spraakverwarring te zijn in het onderzoeksveld naar deze materie. Zonder argumentatie wordt een etiket geplakt op een visie, die niet voldoende onderzocht blijkt te zijn in het licht van die tijd. Vandaar dat nauwkeurig woordgebruik bij het onderzoek op dit gebied gewaarborgd moet blijven om zo te komen tot een eenduidige waardering van bepaalde visies in het verleden.

Dit pleidooi voor nauwkeurigheid komt onder andere ook naar voren in het bovenstaande citaat. Bestrijders van chiliastische opvattingen uit hun tijd, waartoe à Brakel behoorde, blijken zelf eveneens een chiliastische visie voor te staan. Uit dit onderzoek is gebleken dat het grootste strijdpunt enkel de plaats van de wederkomst van Christus was ten opzichte van het duizendjarig rijk. De ‘oude chiliasten’ verwachtten een dubbele wederkomst, waarbij gesteld werd dat bij de eerste komst van Christus de martelaren uit de doden zouden opstaan en met Christus duizend jaren op de aarde zouden regeren. À Brakel en andere theologen uit zijn tijd daarentegen bepleiten één komst van Christus en deze werd overwegend aan het einde van het duizendjarig rijk gedacht, wanneer het laatste oordeel zal plaatsvinden. Deze polemiek maakte hen tot de anti-chiliasten van hun tijd, maar gezien hun eigen verwachting van een letterlijk duizendjarig rijk moeten zij zelf ook tot het chiliasme gerekend worden, zij het tot een andere stroming.

Daarnaast toont het citaat boven dit naschrift dat de in de toekomst verwachte bloeitijd van de kerk – of dit nu aangeduid werd als het duizendjarig rijk zoals bij à Brakel, of niet zoals bij een Coccejus – vast verbonden was met de toekomstverwachting voor het joodse volk. Vanuit de visie op het toekomstige vreedrijk voor de kerk was er eveneens een positieve verwachting voor Israël. De joden zouden deel uitmaken van deze bloeitijd; zonder hun bekering is het zelfs onmogelijk dat er een bloeitijd voor de kerk zou komen. Deze redenering heeft dientengevolge grote invloed gehad op de exegese van profetieën die betrekking hebben op het joodse volk. Men kan hierbij denken aan profetieën die in het verleden nog niet vervuld zijn en zodoende nog in de toekomst in vervulling moeten gaan. Het feit dat de uitleg van de

²⁴⁸ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 94.

²⁴⁹ Meeuse, *De toekomstverwachting*, 93.

schrijvers van de kanttekeningen op de Statenvertaling geheel anders was en de vervulling der profetieën wel in het verleden situeerden en geenszins een letterlijk toekomstig duizendjarig rijk leerden, heeft de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie er kennelijk niet van weerhouden in deze hun eigen weg te gaan in de uitleg van de Schrift. Op dit punt hebben à Brakel en anderen in zijn tijd de opmerking van Johannes Bogerman aangaande de kanttekeningen zeker niet in de wind geslagen. Laatstgenoemde had namelijk samen met Baudartius geschreven dat zij ‘inden cant’ enige aantekeningen er bijgevoegd hadden:

“om den sin eeniger woorden ofte manieren van spreken te verlichten ende verclaren, voegende daerby de vergelijckinge met andere schriftuerplaatsen, hetwelcke wy geoordeelt hebben voor de verstandigen Leser seer dienstelick ende volgens aengenaem te sullen zijn, latende nochtans den Christelicken verstandigen Leser vrij (!) in het aennemen van derselve Annotatien”²⁵⁰.

Deze toegestane vrijheid is met betrekking tot de materie van dit onderzoek zeker door à Brakel waargenomen.

Binnen het onderzoeksveld is tot op heden herhaaldelijk duidelijk gemaakt dat met betrekking tot de toekomstverwachting binnen de Nadere Reformatie er grote invloed is geweest vanuit het Puritanisme. Het is echter gebleken dat men vaak op hypothetische wijze over deze invloed heeft geschreven: een degelijke bewijsvoering ontbreekt veelal²⁵¹. Is er bij à Brakel sprake geweest van deze invloed, dan heeft dit waarschijnlijk niet rechtstreeks plaatsgevonden, maar via het gebruik van de geschriften van zijn vriend J. Koelman. De wederzijdse waardering²⁵² van deze twee vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie zou een boeiend onderwerp kunnen zijn voor een andere studie om te zien op welke punten zij over en weer elkaar beïnvloed hebben, niet alleen aangaande hun toekomstverwachting, maar ook op andere theologische gebieden.

Daarnaast zou ik ervoor willen pleiten om in het voortgaande onderzoek op dit gebied naast invloeden van buitenaf, zoals het Puritanisme en andere stromingen, meer aandacht te schenken aan de interne bronnen van de nadere reformatoren. Zoals aangetoond is, blijkt à Brakels visie eveneens sterk geworteld te zijn in zijn Schriftvisie en de opvatting over het verbond, gekoppeld aan zijn Godsbeeld. Ook de samenhang tussen deze verschillende theologische (deel)opvattingen vraagt om een breder onderzoek.

Bovenstaande overwegende hoop ik door middel van dit onderzoek enige duidelijkheid bewerkstelligd te hebben over de visie aangaande de toekomstverwachting voor kerk en Israël van één van de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. Dit wil niet zeggen dat hierover het laatste woord is geschreven. Ik heb eerder de neiging te zeggen dat ik, staande aan het einde van dit onderzoek, de beginstreep van een uitgebreider onderzoek nog maar net ben overgegaan.

²⁵⁰ Citaat uit: C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem/Brussel 1993, 279.

²⁵¹ Zie mijn opmerking over de invloed van het artikel van C. Graafland, § 1.3.3.

²⁵² Ik schrijf: wederzijds, aangezien er niet alleen sprake is geweest van invloed van de kant van J. Koelman: van Koelman is bekend dat hij op zijn beurt in de strijd tegen De Labadie een brief van W. à Brakel in een geschrift heeft opgenomen. Zie hierover: W. van 't Spijker, ‘Jacobus Koelman (1632-1695)’, in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie; Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 146.

Bronnen en literatuur

Bronnen

Brakel, Theodorus à, *Trappen des geestelycke levens*, Amsterdam 1680³.

Brakel, Wilhelmus à, *ΛΟΓΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ dat is REDELYKE GODTS-DIENST, In welke de goddelijke waarheden des genaden-verbondts worden verklaart, tegen allerleye partyen beschermt, ende tot de practijke aangedrongen. Als mede De bedeeeling des verbondts ende handeling Gods met sijne kerke in het Oude Testament onder de schaduwen: ende in het Nieuwe Testament onder de vervulling vertoont in een verklaring van de Openbaringe Joannis*, Rotterdam 1701².

BIJBEL, dat is de gansche heilige Schrift bevattende al de cononieke boeken des ouden en nieuwen testaments door last van de hoog-mogende heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden.

Secundaire literatuur

Asselt, W.J. van, *Johannes Coccejus; Portret van een zeventiende-eeuwse theoloog op oude en nieuwe wegen*, Heerenveen 1997.

--- 'The last days are here again! Eindtijdverwachting op de drempel van het derde millennium', in: *Kerk en theologie*, 50/4 (1999), Zoetermeer, 293-307.

Balke, W., 'Het duizendjarig rijk als teken der tijden', in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 537-544.

Berg, J. van den, *Joden en christenen in Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, verschenen in de reeks: *Verkenning en bezinning*, 3/2 (1969), Kampen.

--- 'Eschatological expectations concerning the conversion of the Jews in the Netherlands during the seventeenth century', in: P.Toon (red.), *Puritans, the millennium and the future of Israël: Puritan eschatology 1600 to 1660*, Cambridge 1970, 137-153.

Brienen, T., *De Nadere Reformatie en het Jodendom*, verschenen in de reeks: *Verkenning en Bezinning*, 14/1 (1980), Kampen.

--- 'De Joden in de visie van de Nadere Reformatie', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 5/4 (1981), Rotterdam.

--- 'Theodorus van der Groe (1705-1784)', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie; Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 277-314.

--- 'Eschatologie', in: T. Brienen e.a., *Theologische aspecten van de Nader Reformatie*, Zoetermeer, 1993, 279-310.

--- *Wilhelmus à Brakel en zijn visie op Israël*, referaat gehouden voor de Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR), Gouda, 12 december 1998.

Bruin, C.C. de, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem/Brussel 1993.

Clouse, R.G., 'The rebirth of millenarianism', in: P. Toon, *Puritans, the millennium and the future of Israël: Puritan eschatology 1600 to 1660*, Cambridge 1970, 42-65.

- Dijk, A.W.C. van, *Die des nachts Zijn huis bewaakt, Theodorus v.d. Groe in zijn leven en werken*, Dordrecht 1972.
- Elshout, B., *The Pastoral and Practical Theology of Wilhelmus à Brakel*, Grand Rapids, Michigan 1997.
- Exalto, K., 'Godefridus Udemans (1581/2-1649)', in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 87-122.
- Fieret, W., Ros, A., *Th. à Brakel, Wilh. à Brakel en S. Nevius*, Houten 1988.
- Genderen, J. van, *De verwachting van een duizendjarig vrederijk*, Kampen 1984.
- 'Wilhelmus à Brakel', in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 165-191.
 - 'Herman Witsius (1636-1708)', in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 193-218.
- Graafland, C., *Het vaste verbond, Israël en het Oude Testament bij Calvijn en het gereformeerd protestantisme*, Amsterdam 1978.
- 'De Toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie', in: *DNR*, 3/3 (1979), Rotterdam, 65-95.
 - 'Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)', in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 243-274.
- Hof, W.J. op 't, 'De internationale invloed van het puritanisme', in: W. van 't Spijker, R. Bisschop, W.J. op 't Hof, *Het Puritanisme*, Zoetermeer 2001, 271-384.
- Los, F.J., *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892; herdruk ingeleid door W. van 't Spijker, Leiden 1991.
- Meeuse, C.J., *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, Kampen 1990.
- Muller, R.A., *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, Grand Rapids – Carlisle 1985.
- *Post-Reformation Reformed Dogmatics, Volume 2 'Holy Scripture: The cognitive Foundation of Theology*, Grand Rapids 1993.
- Nauta, D., 'Wilhelmus à Brakel', in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Kampen 1998, dl.4, 48-51.
- Schmidt-Biggemann, W., 'Apokalyptische Universalwissenschaft. Johann Heinrich Alsted's "Diatriba de mille annis apocalypticis"', in: *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, Band 14, Göttingen 1988, 50-71.
- Spijker, W. van 't, 'Toekomstverwachting in de Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme', in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 277-310.
- 'Jacobus Koelman (1632-1695)', in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie; Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986, 127-164.
- Tukker, C.A., *Het Chiliasme van Reformatie tot Réveil*, Apeldoorn 1981.
- *Aantekeningen bij kanttekeningen*, Utrecht 1997.

Vrijer, M.J.A. de, *Schortinghuis en zijn analogieën*, Amsterdam 1942.

Wall, E.G.E. van der, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*, Leiden 1987.

--- 'Profetie en providentie: de coccejanen en de vroege verlichting', in: *Kerk en Verlichting. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium te Windesheim op 18 november 1989*, o.r.v. P. Bange e.a., Zwolle 1990, 29-37.

Wentsel, B., 'De toekomstverwachting van de evangelicalen', in: W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie*, Goudriaan 1999, 483-490.

Samenvatting

In deze kerkhistorische studie is onderzoek gedaan naar de zienswijze van Wilhelmus à Brakel aangaande het duizendjarig rijk en daaruit voortvloeiend zijn opvatting ten aanzien van de toekomst van het joodse volk. Na een verkenning van het onderzoeksveld over deze materie is à Brakels visie weergegeven om zodoende een gefundeerde afweging te kunnen maken wat betreft de vraag of à Brakel wel of niet tot het chiliasme gerekend kan worden en tot welke stroming daarbinnen. Daarnaast wordt er een vergelijking gemaakt met zijn tijdgenoten en een poging gedaan om mogelijke bronnen voor zijn visie aan te wijzen. Tenslotte is het subthema, de toekomst van het joodse volk, vanuit de verwachting van het duizendjarig rijk behandeld, wederom in het licht van zijn tijd en zoekend naar mogelijke bronnen.

1. Opvattingen over à Brakels zienswijzen op het onderzoeksveld

Het kan niet ontkend worden dat er grote spraakverwarring heerst, wanneer in de secundaire literatuur gesproken wordt over de verwachting van een duizendjarig rijk bij à Brakel. De ene onderzoeker interpreteert hem als een chiliast, anderen beschouwen hem als gematigd of schijnbaar chiliast. Vandaar dat voor de hand ligt dat de eerste onderzoeksvraag luidt: in hoeverre à Brakel tot het chiliasme behoorde of chiliastische kenmerken had in zijn visie.

Over de visie van à Brakel op het joodse volk is er door de jaren heen geen onenigheid geweest onder de verschillende auteurs. Allen zijn het er over eens dat à Brakel een positieve kijk had op de toekomst van Israël, zowel voor het volk als voor het land. Verschillende publicaties hebben zijn zienswijzen verwoord. Meestal wordt in de marge aangegeven dat er een verband bestaat tussen deze visie en de opvatting over het duizendjarig rijk. Toch wordt à Brakels mening over het joodse volk meestentijds weergegeven als een geïsoleerd onderdeel van zijn theologie. In deze studie wordt de vraag opgeworpen of de toekenning van deze geïsoleerdheid wel gerechtvaardigd is.

De moeilijkste onderzoeksvraag is die naar de mogelijke bronnen die à Brakel gebruikt heeft bij het vormen en verwoorden van zijn opvattingen aangaande het vreedrijk en de daarmee in verband staande visie op de toekomst van Israël. In het verleden is hierover overwegend in hypothetische zin over gesproken. De vraag is of het ook mogelijk is om op grond van feiten te verdedigen welke bronnen à Brakel gebruikt heeft. Dit is niet eenvoudig, daar à Brakel in zijn hoofdwerk, de *Redelijke Godsdienst*, nauwelijks bronvermeldingen heeft. Het was zijn intentie een theologisch werk te schrijven voor het ‘gewone volk’. Vandaar dat er tot op heden wel over mogelijke bronnen gesproken is, echter zonder een degelijke bewijsvoering. Deze bronnen zouden dan het Puritanisme, het Coccejanisme en het Schriftgebruik kunnen zijn. Verder worden ook à Brakels vader en zijn visie op het verbond als invloeden op zijn meningsvorming genoemd. Degelijke uiteenzettingen over dit deel van het onderzoek zijn er echter nog niet gepubliceerd. Vandaar dat in dit onderzoek op deze materie wel uitgebreider wordt ingegaan, waarbij naast de al genoemde bronnen ook het werk van Alsted en Koelman een belangrijke plaats innemen.

2. Het duizendjarig rijk volgens à Brakel

In dit hoofdstuk wordt allereerst uiteengezet hoe de *Redelijke Godsdienst* is ontstaan vanuit een strijdschrift over Psalm 8 tegen de coccejaan Flud van Giffen. À Brakels hoofdwerk wil daarbij geen wetenschappelijke dogmatische verhandeling zijn, maar een eenvoudig en overzichtelijke uiteenzetting over het christelijk geloof en de daaraan verbonden praktijk van het leven. In deze studie is met name gebruik gemaakt van het laatste deel van de *Redelijke Godsdienst*, waarin onder andere een verklaring op de Openbaring van Johannes is opgenomen in welke het duizendjarig rijk besproken wordt.

À Brakel verwacht na de vernietiging van de antichrist een bloeitijd voor de kerk. Deze zal de lengte hebben van duizend jaren of daaromtrent. Tijdens deze periode zal de duivel gebonden zijn, de Turk zal verbroken worden en de gehele joodse natie zal Christus gaan erkennen als de beloofde Messias. Verder zal er een ongekennde vrede zijn en kennis van God onder de heidenen en de kerk zal geen last hebben van enige tegenwerking van een overheid. In zijn uitleg van Openbaring 20 bestrijdt à Brakel de zienswijze van de ‘oude chiliasten’, die voor het aanbreken van het vrede-rijk Christus’ wederkomst dachten. Volgens hem komt Christus slechts één keer terug en wel na het duizendjarig rijk, wanneer het laatste oordeel plaats zal vinden. Tevens ageert hij tegen alle mogelijke speculatie over het beginpunt van dit vrede-rijk, volgens hem is dit niet vast te stellen. Wel durft hij te poneren dat dit rijk niet tijdens zijn leven zal aanvangen.

Om à Brakel op grond van de gegevens uit de *Redelijke Godsdienst* in te delen bij een bepaalde chiliastische stroming is een hedendaagse onderverdeling gevolgd, die onderscheid maakt tussen a-millennianisme, post-millennianisme en pre-millennianisme. Aangezien à Brakel het duizendjarig rijk vóór de wederkomst van Christus plaatst, leidt dit tot de conclusie dat hij tot het post-millennianisme behoort, terwijl hij met name het pre-millennianisme bestrijdt.

3. À Brakels tijdgenoten over het vrede-rijk

In de bespreking van à Brakels tijdgenoten en hun visie ten aanzien van het duizendjarig rijk wordt allereerst de persoon van G. Udemans behandeld. Deze nadere reformator verwerpt ten stelligste de gedachte dat er een aards vrede-rijk zal komen. Het rijk van Christus is een puur geestelijk rijk. Wel zullen nog enkele on vervulde profetieën in vervulling gaan voor de wederkomst, zoals het ingaan van de volheid der heidenen, de bekering van het joodse volk en de val van de antichrist, welke hij vereenzelvigde met de paus te Rome.

Op dit laatste punt sluiten de Kanttekenaren van de Statenvertaling zich bij Udemans aan. Tevens verwachten zij de bekering van de joden, maar een duizendjarig vrede-rijk in de toekomst zonder dat de kerk te maken zou hebben met strijd en vervolging is voor deze auteurs ondenkbaar. Als er al van een vrede-rijk sprake is, dan moet dit in het verleden gedacht worden.

J. Koelman daarentegen ziet het duizendjarig rijk weer wel in de toekomst. Ook de duur ervan neemt hij letterlijk, al hoeft het niet precies om duizend jaar te gaan. Evenals à Brakel vindt er volgens hem maar één wederkomst plaats en wel ná het vrede-rijk. De vernietiging van de antichrist plaatst hij echter tijdens het duizendjarig rijk, evenals de bekering van de joden en het ingaan van de volheid der heidenen. Deze gedachten zijn een noodzakelijk gevolg van zijn opvatting dat het vrede-rijk in zijn tijd reeds aangevangen is.

Een andere tijdgenoot van à Brakel was H. Witsius. Omdat deze theoloog heel voorzichtig was in het bespreken van deze zaken, heeft hij niet veel hierover gepubliceerd. Uit het weinige wat hij over deze materie geschreven heeft, is echter wel duidelijk dat hij het duizendjarig rijk in de toekomst plaatste. Tijdens dit rijk zal de satan gebonden zijn en na deze glorie-tijd zal Christus wederkomst plaatsvinden.

Vanuit à Brakel loopt er een lijn naar de theologie van F.A. Lampe. Deze theoloog, die evenals à Brakel een uitvoerig werk heeft geschreven over het genadeverbond, verwachtte eveneens een vrede-rijk. Voor dit rijk kan aanvangen zal de antichrist (Rome) ten gronde gaan, zullen de Turken ten val komen en zal het joodse volk zich bekeren, terugkeren naar Palestina en Jeruzalem herbouwen. Het duizendjarig rijk zou volgens hem spoedig aanbreken, aangezien de kerk in sterk verval was en er reeds tekenen van herstel waren op te merken.

Th. van der Groe is de laatste van de ‘tijdgenoten’ wiens visie weergegeven wordt. Ook deze ‘laatste’ in de rij der nadere reformatoren is van mening dat er een duizendjarig rijk

zal komen, waarbij de tekenen zoals à Brakel die aan het begin van dit vrede-rijck signaleerde, eveneens in het denken van Van der Groe terug te vinden zijn.

Bij deze uiteenzetting van de zienswijzen aangaande het duizendjarig rijk in de periode van de kerkhistorie waarvan à Brakel deel uit maakte, is het opvallend dat het letterlijk nemen van het duizendjarig rijk op grond van Openbaring 20 pas in de loop van de 17e eeuw is ontstaan. Daarnaast is men in deze hele periode van de Nederlandse kerkhistorie eenduidig over het feit dat de wederkomst van Christus eenmalig is en ná een eventueel vrede-rijck plaats zal vinden.

4. Mogelijke bronnen voor à Brakels visie

Aangezien à Brakel nauwelijks bronvermeldingen heeft in zijn *Redelijke Godsdienst* en in het gedeelte over het duizendjarig rijk niet één bron noemt, moet er altijd in termen van ‘mogelijke bronnen’ gesproken worden.

Als eerste moet zijn vader Th. à Brakel genoemd worden. Met hem heeft W. à Brakel bij het sterfbed een gesprek gehad over de laatste dingen. Het is bekend dat daarbij de heerlijke staat van de kerk in de toekomst, alsmede de bekering van de joden aan de orde zijn geweest.

Een andere bron kan J. Koelman zijn geweest. In zijn denken over dit onderwerp zijn er overeenkomsten aan te wijzen met à Brakel. Inhoudelijk zijn er ook verschillen aan te wijzen, zodat er ten aanzien van à Brakels visie op het duizendjarig rijk geen sprake kan zijn geweest van een primaire bron. Wel kan er sprake zijn van beïnvloeding of van analogie tussen beide auteurs.

J.H. Alsted is eveneens een mogelijke bron geweest voor de vorming van à Brakels visie op het vrede-rijck. In een ander verband van à Brakels werk wordt deze theoloog namelijk aangehaald. Bij vergelijking van beider opvattingen blijkt echter dat Alsted juist tot een geheel andere stroming binnen het chiliasme behoort, namelijk het pre-millennianisme, dat à Brakel juist fel bestreden heeft. Echter, de kenmerken die Alsted bij het duizendjarig rijk noemt, zijn wel weer bij à Brakel terug te vinden. Vandaar dat hier evenals bij J. Koelman de term ‘beïnvloeding’ beter op zijn plaats is.

Een meer directe bron voor de vorming van à Brakels opvatting is zijn eigen Schriftvisie. Hij staat een zo letterlijk mogelijke interpretatie van de bijbeltekst voor en brengt dit bij zijn uitleg van Openbaring 20 duidelijk in praktijk.

Het coccejanisme blijkt vooral een bron van polemieken te zijn voor à Brakel ten aanzien van de verdeling van de wereldgeschiedenis in zeven perioden. Daarnaast is het wel zo, dat de invulling van de laatste periode door Coccejus als bloeitijd voor de kerk grote overeenkomsten vertoont met de beschrijving van het vrede-rijck door à Brakel.

5. De toekomst van het joodse volk

Ondanks het feit dat dit onderwerp meestentijds als een geïsoleerd thema behandeld wordt in de secundaire literatuur, wordt in deze studie de stelling verdedigd, dat de mening over de toekomst van het joodse volk bij à Brakel voortvloeit uit en dientengevolge een subthema is van zijn visie op het duizendjarig rijk. De bekering van de joden, de terugkeer naar Palestina en de herbouw van Jeruzalem zijn volgens hem immers kenmerken van het begin van het vrede-rijck. Vandaar dat in dit onderzoek bij de behandeling van à Brakels visie op het joodse volk het uitgangspunt genomen is bij zijn verklaring op Openbaring 20. Vanaf die uitleg wordt teruggelezen naar het gedeelte vóór de tijd van Openbaring, waarin zijn visie uitgebreider behandeld wordt.

Uit een verkenning van zijn tijdgenoten blijkt dat à Brakel in grote lijnen het algemeen gevoelen van zijn tijd verwoordt. Weer is het opmerkelijk dat door de nadere reformatoren de mening van de Kanttekenaren in deze niet gevolgd wordt. Daarnaast is het duidelijk geworden

dat à Brakel en J. Koelman tot in detail overeenstemmen in zake hun opvatting ten aanzien van de toekomst van het joodse volk.

Dientengevolge wordt Koelmans *Sleutel* aangemerkt als zeer waarschijnlijke bron voor à Brakels opvatting, evenals het al eerder genoemde gesprek met zijn vader. Ook J.H. Alsted kan à Brakel beïnvloed hebben al laat deze zich niet uit over details, terwijl à Brakel dit wel doet. Tussen à Brakel en Coccejus zijn overeenkomsten maar ook grote verschillen aan te wijzen. Daardoor kan in dit opzicht niet van een directe invloed sprake zijn. Dit is wel het geval bij de eigen Schriftvisie van à Brakel en de invloed van het verband, dat hij legt tussen het verbond en de toekomst van de joden, samen met een aantal eigenschappen van God. De politieke en sociale situatie in de Nederlanden kunnen er aan meegewerkt hebben dat er ook binnen de kerkelijke gemeenten een positievere houding ontstond ten aanzien van de joodse gemeenschap dan in het verleden het geval was geweest. De tolerante houding van de overheid is daarbij van groot belang geweest. De aanwezigheid van joden in Rotterdam kan van invloed geweest zijn op de wijze waarop à Brakel de plichten van christenen ten aanzien van joden onder woorden heeft gebracht.

HERDRUK VAN 2 DELEN 'REDELIJKE GODSDIENST'

DEEL 3 WORDT GENEGEERD

À Brakels "Redelijke Godsdienst" biedt brood voor het hart

REFORMATORISCH DAGBLAD 19-02-2016 06:03 | gewijzigd 02-03-2016 21:53 |

Van onze verslaggever

Hoe komt het dat „oude schrijvers” nog altijd aftrek vinden? Ds. W. Visscher wierp die vraag donderdag op tijdens een thema-avond over Wilhelmus à Brakel (1635-1711) in Amersfoort. „Hier is brood voor het hart.”

Aanleiding tot de bijeenkomst, in de kapel van het Hoornbeeck College, vormde de totstandkoming van deel 1A van een hertaling van à Brakels "Redelijke godsdienst". Het gaat om een project van de Apeldoornse uitgeverij De Banier. Hertaler is Jasper J. Stam uit Kampen.

Waarom een hertaalde editie? Is dat geen verlies? „Toen we met het hertalen van oude schrijvers begonnen, klonken die vragen ook”, zei W. B. Kranendonk van De Banier. „Maar er blijkt écht behoefte aan te bestaan. Van de hertaling van Comries "Eigenschappen" zijn in korte tijd drie drukken verschenen; van zijn "ABC des geloofs" twee. Dat zegt iets. Er is behoefte aan werken als deze, als ze maar leesbaar zijn – en bijvoorbeeld de ellenlange zinnen van tien, twaalf regels in stukjes geknipt worden.”

Die lange zinnen bleven ook het bezwaar bij de herziene uitgave van de "Redelijke godsdienst" die De Banier acht jaar geleden het licht deed zien. Kranendonk: „Daarin waren vooral wat bomen in het bos gekapt, de "den"-nen en de "des"-jes. Des was veranderd in "van de", bijvoorbeeld.” Een hertaling is echter „niets anders dan een vertaling van een boek”, schrijft Stam in een verantwoording, „maar dan vanuit een verouderde versie van een taal naar een moderne versie van dezelfde taal.” „Monnikenwerk”, aldus Kranendonk.

A Brakels magnum opus bestaat uit drie delen, waarbij het eerste deel 1100 bladzijden omvat. De hertaling hiervan verschijnt om die reden in twee banden. Deel 1B komt, zoals het er nu uitziet, later dit jaar uit; deel 2 volgend jaar.

Deel 3 wordt niet hertaald. „Daarin geeft Brakel een nogal gedetailleerde, wat chiliastische verklaring van het boek Openbaring. We denken dat daar minder behoefte aan is.”

Geheim

A Brakel wordt nogal eens gewoon Brakel genoemd. „Maar dat à'tje hoort er echt bij”, zei Stam. „Het is eigenlijk Van Brakel, verlatiniseerd tot à Brakel. Het zou dus hetzelfde zijn als dat we prof. Van Vlastuin prof. Vlastuin zouden gaan noemen.” Prof. dr. W. van Vlastuin, hoogleraar spiritualiteit van het gereformeerd protestantisme aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, schreef een inleiding op de hertaling.

A Brakels "Redelijke godsdienst" heeft „iets van een geheim” in zich, betoogde prof. Van Vlastuin donderdagavond. In 1700 verscheen het werk voor het eerst. „Sindsdien is het 36 keer herdrukt, werd het ook in het Duits vertaald, in het Engels, in het Chinees. En nu is er ook nog een hertaling.”

Wat is dat geheim? De hersteld hervormde theoloog noemde een aantal „karakteristieken.” In de eerste plaats: „A Brakel is een verbondstheoloog. Dat blijkt al meteen uit de ondertitel: "In welke de goddelijke waarheden van het genadeverbond worden verklaard". Dat verbond komt iedere keer terug.”

Het woord verbond roept soms een wat ongemakkelijk gevoel op, aldus prof. Van Vlastuin. „A Brakel is een man van twee verbonden. Rutherford was een man van drie verbonden, en bij Owen tref je wel vier verbonden aan. Is dat niet erg theoretisch allemaal? Niet als je à Brakel leest: hij beschrijft het leven vanuit het verbond, heel praktisch. Denk aan het huwelijksverbond, dan komt het misschien iets dichterbij.”

Wat ook opvalt in de "Redelijke godsdienst" is de grote plaats die de kerk erin inneemt. „A Brakel omschrijft de kerk als de vreugde van God op aarde, de eer van Christus. Hij kan ook alleen maar denken vanuit de eenheid van de kerk. Er is maar één –zichtbare– kerk. Als wij iets van hem kunnen leren, is het liefde voor de kerk, en dat er maar één kerk in Nederland kan zijn.”

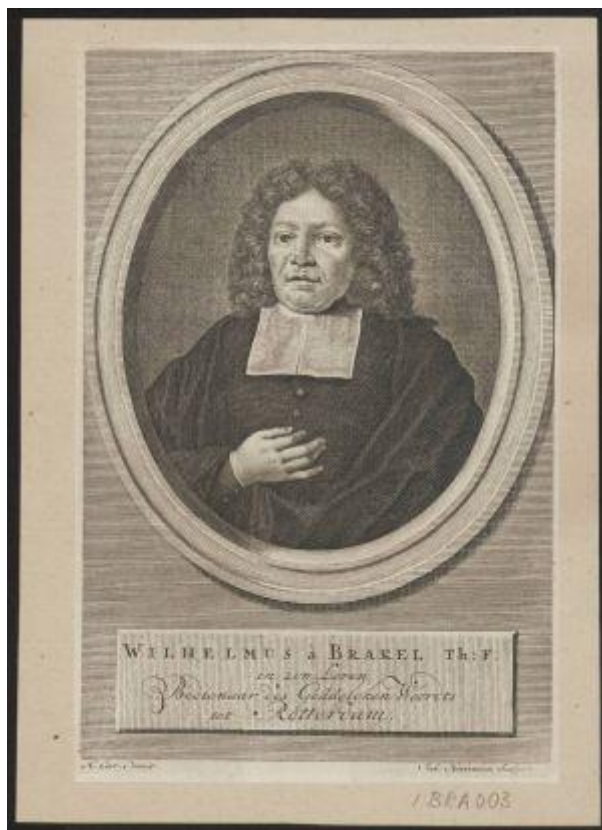
Van à Brakel valt nog veel meer te leren, stelde de hoogleraar, onder meer over de wedergeboorte (Brakel noemt hier vijf wegen), de geestelijke oefeningen en de geestelijke blijdschap. „Maar ook over het gebed. Hellenbroek schreef dat de "Redelijke godsdienst" tot stand gekomen is „onder veel nachtbraken en ernstige gebeden tot God.” A Brakel heeft zijn werk biddende gedaan, en daarom is het ook zo door de Heilige Geest gebruikt. Dat heeft ons iets te zeggen. In de gereformeerde gezindte zijn we goed in organiseren, publiceren. Zijn we ook goed in bidden? Doen we het ook? Beoefenen we de verborgen omgang met God, zoals ook Paulus deed, ook voor elkaar? Hoe zouden onze gemeenten bloeien als we dát van Wilhelmus à Brakel zouden leren.”

Daarmee sloot ook ds. W. Visscher, predikant van de gereformeerde gemeente te Amersfoort, zijn referaat af. „Moeten we niet erkennen dat we veel zaken in de "Redelijke godsdienst" nog wel kennen in theorie, maar niet meer in de praktijk van het leven? Laten we hopen en bidden of God deze nieuwe uitgave wil gebruiken tot herleving van Zijn kerk in Nederland. Hier is brood voor het hart.”

REACTIE VAN DS. W. MEIJER

Derde deel "Redelijke godsdienst" verdient ook hertaling

02-03-2016 21:05 | drs. W. M. Meijer

1 van 2

beeld RD Wilhelmus à Brakel (1635-1711) is vooral bekend geworden door zijn boek "Redelijke Godsdienst".

Ook het derde deel van de "Redelijke godsdienst" verdient een hertaling, vindt drs. W. Meijer. Wie dit deel weglaat, amputeert een belangrijk deel van à Brakels geestelijke nalatenschap.

Uitgeverij De Banier werkt aan een hertaling van de "Redelijke godsdienst" van Wilhelmus à Brakel. Bij de presentatie van het eerste deel [meldde de uitgever dat het derde deel niet hertaald wordt](#). Bij de christelijke lezer zou hieraan „minder behoefte” zijn dan aan de eerste twee delen. De keuze van de uitgever is op zijn minst opmerkelijk te noemen.

Deze keuze is overigens niet iets nieuws. Ook bij de in 1997 gepresenteerde Engelse vertaling van de "Redelijke godsdienst" ontbreekt het derde deel. Volgens de vertaler is à Brakels uitleg van de Openbaring aan Johannes „verreweg het zwakste en meest controversiële element van zijn werk en heeft daarom nooit de blijvende erkenning en goedkeuring ontvangen die zijn toegekend aan de "Redelijke godsdienst" zelf."

Staat dit weglaten van een deel van iemands geestelijk nalatenschap echter niet gelijk aan een amputatie? A Brakel zelf heeft oorspronkelijk de onderverdeling in drie delen niet gemaakt. Hij wilde zijn werk als één geheel presenteren. Dat blijkt mede uit het feit dat de pagina's bij de eerste druk in 1700 over het geheel van twee banden zijn doorgenummerd.

Ook al is de latere verdeling in drieën logisch te noemen, het zijn niet drie afzonderlijke geschriften. Het ene deel kan niet zonder het andere. De schrijver heeft het als zodanig willen laten verschijnen om daardoor mede de gang van Gods genadeverbond in verleden, heden en toekomst voor te stellen.

Schriftvisie

Daarbij komt de vraag naar boven of met het weglaten van "De Bedeeling des Verbonds in het O.T. ende in het N.T." de rest van à Brakels geestelijke nalatenschap wel verstaan kan worden. Ik geef hier een paar voorbeelden van.

Wanneer à Brakel schrijft over de opstanding der doden (deel II; LVIII; VI), dan betoogt hij onder andere dat alle mensen tegelijk zullen opstaan, op de jongste dag. Hij wijst het idee af dat de martelaren eerder zullen opstaan, als Christus op de wereld komt om daar duizend jaar te regeren, „gelijk de chiliasten, of duizendjarigen verzinnen uit Openb. 20." Ditzelfde herhaalt hij een hoofdstuk later. Iemand die een beetje bekend is met deze oude schrijver, zal zich afvragen: „Maar à Brakel was toch zelf een chiliast? Over wie heeft hij het hier dan?" Het antwoord op die vraag is alleen te vinden in het derde deel.

Wanneer de nadere reformator schrijft over de Schriftvisie (deel I; II; XVIII-XXXI) bestrijdt hij de roomse traditie, die uitgaat van een vierderlei Schriftzin. Een Bijbeltekst heeft volgens deze traditie een letterlijke, een allegorische, een anagogische en een tropologische betekenis. A Brakel vindt dit echter ongerijmd. „Dit is de Heilige Schrift tot dwaasheid maken." God spreekt nooit dubbelzinnig. Ieder Schriftgedeelte heeft maar één betekenis. Deze ene betekenis is de letterlijke zin zoals deze door de Heilige Geest bedoeld is. Juist in het derde deel kunnen we ontdekken wat à Brakel hier precies mee bedoelt. Velen mogen zijn uitleg van het Bijbelboek Openbaring op zijn minst opmerkelijk vinden. Echter, gezien vanuit zijn visie op de Heilige Schrift zoals verwoord in het eerste deel wordt zijn uitleg begrijpelijk en zijn er nog voldoende behartigenswaardige zaken in te ontdekken.

Joodse volk

Als laatste wil ik de vinger leggen bij een bijzonder aspect van de theologie van à Brakel dat ook geldt voor veel andere vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie: hun grote verwachting voor het Joodse volk. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was dit een van de weinige momenten in de geschiedenis van de christelijke kerk in West-Europa waarbij er niet anti-judaïstisch gedacht, gepreekt en geschreven werd. Men schreef juist positief over het oude verbondsvolk van God en verwachtte de terugkeer naar het Beloofde Land en de bekering van de Joden. Bij à Brakel leefde de verwachting dat Christus ieder moment kon wederkomen, maar nog niet tijdens zijn leven. Want volgens de profetieën zou eerst het Joodse volk naar Palestina terugkeren alvorens Christus zou wederkomen. Willen we deze bijzondere toekomstverwachting nader leren kennen en niet meegezogen worden in het weer oplevende anti-judaïsme binnen de christelijke kerken, dan is het nodig dat het derde deel van de "Redelijke godsdienst" voorhanden is.

Verwondering

A Brakel zou de hertaling van zijn werk zeker hebben toegejuicht. In zijn voorrede laat hij namelijk duidelijk blijken dat de "Redelijke godsdienst" bedoeld is voor het gewone volk om samen te lezen en te bespreken. Zoals we vroeger het gezelschapsleven kenden of tegenwoordig Bijbelstudie- of gesprekskringen. Maar wat zou à Brakel gevonden hebben van deze amputatie van zijn hertaalde geestelijke testament?

Juist in het laatste deel van zijn geestelijke nalatenschap wil à Brakel ons meenemen door de Schrift heen. Opdat we ons samen met hem gelovig en eerbiedig zouden verwonderen over Gods trouw aan Zijn genadeverbond. Wat zou dat zegenrijk zijn! Het schijnt alleen zo te zijn dat we daarvoor de Oudhollandse taal machtig moeten blijven. Of toch een hertaling waard?

De auteur is predikant van de hervormde gemeente te Tholen. Hij rondde zijn studie theologie aan de Universiteit Utrecht af met een doctoraalscriptie over de visie op het duizendjarig rijk en de toekomst van het Joodse volk bij Wilhelmus à Brakel (2002).